

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының
КБЭАЧ “Национал школа хөгжүдөр институт”

Утверждено приказом
Министерства образования и науки РТ
от _____ 2019 г
Министр _____ Санчаа Т.О.

«ТӨРЭЭН ТЫВАМ»

Школа назыны четпээн уруглар өөрөдир албан черлеринге
төрээн (тыва) чугаа сайзырадырының чижек
ПРОГРАММАЗЫ

«МОЯ РОДНАЯ ТУВА»

Примерная образовательная программа по развитию родной
(тувинской) речи в дошкольных образовательных
учреждениях Республики Тыва

ББК 74.00

О 59

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының “Национал школа хөгжүдөр институтунун” директору, филос.э.к. *С.С. Товуунуң* удуртулгазы-биле «Тыва дыл – чаштарга» деп регионалдыг телевилелдин күүселдезин боттандыраы-биле ук чижек программа ажылдап кылдынган.

Национал школа хөгжүдөр институттун өөредилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Эртем талазы-биле редактору: *А.С.Шаалы*, п.э.к., доцент.

Рецензентилери: *Б.В.Салчак*, п.э.к., А.А.Даржай аттыг КПИ-ниң улуг башкызы; *Е.Б.Ондар*, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Программаның тайылбыр бижиин болгаш теориялыг кезээн *Л.Х. Ооржак*; чижек календарь-тематиктиг планнаашкынны *Монгуш А.А.* тус-тузунда кылганнар.

Учебно-методическое издание

«МОЯ РОДНАЯ ТУВА»

Примерная образовательная программа по развитию
родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных
учреждениях Республики Тыва

На тувинском языке

Редактирование и верстка *Л.А. Ооржак*

Подписано в печать 14.05.2019. Формат 60x84 1/8. Гарнитура Times New Roman.
Физ.печ.л.10,0 Тираж 35 экз. Заказ 285.

ГБНУ Министерства образования и науки РТ “Институт развития национальной школы”.
667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 1 б. Тел.: +7(39422) 6-17-52. E-mail: tuvaskola@mail.ru

Ооржак Л.Х., Монгуш А.А.

О 59 Төрээн Тывам. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрээн (тыва) чугаа сайзырадырының чижек программы / – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2019. – 80 а. – ISBN 978-5-904864-4.

Ук программаның авторлары үндезин чоннуң амыдыралын өөренип көрбүшаан, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгалыг ӨФКС-тин негелделерин чугулага ап, чаа угланышкын-биле кылырын оралдашкан.

Программа К.Б.Салчак, Л.П.Салчактың “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези” деп ажылын, Н.Е. Вераксы, Т.С. Комарова, М.А. Васильеваның школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бижиттинген «От рождения до школы» деп чижек программаның үндезин кылдыр алган.

Тыва Республиканың школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга ажылчын программалар тургузарынга дуза көргүзери-биле ажылдап кылдынган.

ББК 74.00

ISBN 978-5-904864-4

© Ооржак Л.Х., Монгуш А.А., 2019

© Национал школа хөгжүдөр институт, 2019

ДОПЧУЗУ

I	ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ.....	4
1.1.	Тайылбыр бижик.....	4
1.2.	Программаның сорулгазы болгаш ону боттандыларының ажилдары.....	4
1.3.	Программаның уjur-утказының онзагай талалары.....	6
1.4.	Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары.....	9
1.5.	Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түннелдери.....	10
1.6.	Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрээн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары.....	13
II	ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ.....	14
2.1.	Школа назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың угланышкыннары.....	14
2.2.	Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы.....	14
2.3.	Программада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар.....	18
2.3.1.	Билигнин шингээдирин сайзырадыры “Күзээнин чедер, сураанын тывар”.....	18
2.3.2.	Чугаа сайзырадылгазы “Чечек черде, чечен менде”.....	20
2.3.3.	Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры “Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”.....	23
2.3.4.	Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал “Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажил-биле ажыдар”.....	27
2.3.5.	Күш-дамыр сайзырадыры “Турза – узун, тутса – мөге”.....	28
2.4.	Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын.....	30
2.5.	ШНЧУӨАЧ болгаш өг-бүле. Уруглар кижизидилгезинге кады ажилдажылга айтырыглары.....	55
2.6.	Кады кошкак уруглар-биле ажилдаарының чамдык айтырыглары.....	57
III.	ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ.....	58
3.1.	Программаның күүселдезин чорударына сүмелеп турарөөредилге-методиктиг хандырылга.....	58
3.2.	Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүлдөр инстидудунун чыып тургусканы, үндүргени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажилдары.....	58
3.3.	Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга.....	60
	Капсырылгалар.....	61

I. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1. Тайылбыр бижик

ШНЧУӨАЧ-де уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилге программазы ада-иенин чагыын, негелделерин хандырап сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).

4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва «Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии».

7. Методического письма Министерства образования РФ от 25 марта 1994 г. №35М «Об организации взаимодействия образовательных учреждений и обеспечении преемственности дошкольного и начального общего образования».

8. Письма Министерства образования РФ от 02 июня 1998 г. № 89/34-16 «О реализации права дошкольных образовательных учреждений на выбор программ и педагогических технологий».

9. ОТ РОЖДЕНИЯ ДОШКОЛЫ: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования / Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. 3-е изд., испр. и доп. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 368 с.

10. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. N 1155 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования».

Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы тыва чоннуң үндезин культуразынга, ажыл-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунуң онзагай талаларын өөредилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланышкынныг боттандырамынче кичээнгейни углаан.

1.2 Программаның сорулгазы болгаш ону боттандырамының ажылдары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бичии чаштарның төрээн (тыва) дылын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг “Төрээн Тывам” деп чижек программа школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге (дараазында–ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга (дараазында –ӨФКС) даянып кылдырган.

Программаның ужур-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразын, ажыл-амыдыралын, бойдус чурумалын, хүрээлелин чугулага алган. Школа назыны четпээн уругларга төрээн (тыва)дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредири, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры базатөрээн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Бичии чаштарның төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы боттандырыарыңга ШНУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланыышкыннарыңга болгаш онзагайларыңга дүүштүр ажилчын программа тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның *кол сорулгазы*: тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазыңга даянып, школа назыны четпээн уругларның назы-харыңга дүүштүр төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандырыарыңга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандырыарының ажыл-чорудулгазы:

✓ ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонuurгалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;

✓ уругларның тыва чугаазын сайзырадырыңга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажил-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге чугула өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажилдаары;

✓ тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан-медерел, күш-ажыл, мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай болуруңга, чараш аажы-чаңга, шынчы ч.1.орукка уругларны кижизитпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунун онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгага кириштирери;

✓ уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болуруңче угланган ажил-чорудулгага таарымчалыг өөредилге-методиктиг комплектини ажилдап кылыры;

✓ төрөөн (тыва) дылыңга ынак, аңаа хумагалыг, сонuurгак кижини хевирлээриниң талазы-биле ажил-чорудулганың түннелдерин илередириниң аргаларын ажилдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулгадан аңгыда, чижек программаның кичээнгейинде чаштарның каддын быжыктырар, төрөөн чериниң бойдус курлавырын, чоннун ажил-агыйын сонuurгадып өөренир, хамааты туружу бедик кижини чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хүрээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажилдарны чугулалап турар. Ук кичээнгейишкола назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырларның (ниитилелге харылзажырын, чаа билигни шингээдирин, чугаа сайзырадылгазы, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал, күш-дамыр сайзыралы) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыарын авторлар оралдашкан.

Чижек программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырыңга чазык, чугаакыр, сонuurгак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажилдажылгазынданэге школаже белеткел ажылыңга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл – бичии кижилер-биле ажил кандыг-даа байдалда албадал тооннуг болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш ону боттандырыарының белеткел ажилдары системалыг болгаш назы-харада, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак принципке даянган.

1.2. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажил-чорудулгазының угланыышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге өөредилге, кижизидилге ажылы беш угланыышкынның адырларлыг болур. Ындыг болганда, ук программада уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажилды ол адырлар бүрүзүнче киририн оралдашкан.

Программа өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында принциптерге даянып турар:

1. Уругларның чаш болгаш бичии үелериниң психологтуг сайзыралының онзагайын деткириниң принциви.

2. Дес-дараалашкааның принциви (сорулга, ону боттандыраарыныңажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харын барымдаалап, бөдүүнүндөн нарынынче шилчири).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажыглаарының принциви.
5. Уругларны бүгү талазы-биле сайзырадып өөрөдириниң принциви.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырын системниг чорударыныңпринциви.
7. Интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкындааянып чорудар принцип.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажылдажылгапринциви.
9. Россия чоннарының культураларын таныштыраарының, эп-сеткил каттыштыраарының принциви.

1.3. Программаның ужур-утказының онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программа төрөөн (тыва) дылын билир,тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база төрөөн чериниң онзагайын, бойдузун,чонунуң чаңчылчаан ажыл-агыйын билир хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Школа назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгагачоннун чаңчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканыңуруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б.Салчак болгаш Л.П.Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң программазының кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүң, төрөлдериң,долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдуштуң бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзөринге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-таңдызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөңгүн – шупту-ла бойдуштуң байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажыл-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдуштуң чурумалдарындан, ооң эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн.

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланып билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илереттинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези ооң хамааты туружунуң шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. “Ынчап болбас”, “Хоржок”, “Аппарып каар” дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт-херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Школа-биле чоок харылзаа тудары

Бичии уругларның чаа чүүл билип алырынга сонuurгак өзөриниң, өөрөдилгеге (школага, ортумак, дээди өөрөдилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге чедир) чүткүлдүг болурунуң уг-шиин школа назыны четпээн уруглар өөрөдир албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг. Өөрөдилгениң *школа назыны четпээн уруглар өөрөдир албан черлери,эге ниити*

өөредилге, кол ниити өөредилге, ниити ортумак өөредилге черлери — аразында сырый харылзааны тудуп, өөредилге-кижизидилге ажылын чорудар.

«Улустуң төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустан, амыдыралдың дугайында билиглери – бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шингээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден быжыктырар.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзериң таарымчалыг байдалдарыңа уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктырары – улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру – кадык болурунун үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкыөг-бүлө-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырар, өөредилгеже углап-баштаар.

Уругларның кадыын дадыктырып, быжыглаарыңа тыва улустуң оюннарын кириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагыңгыр-тывыңгыр болуруңа таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүңде онзагай салым-чаяан шыгжаттыңан чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүңүң сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичиилерниң аажы-чаңының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелде байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичи кижиниң сонуургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагыырыңа, чараш аажы-чаңга чаңчыктырар.

Уругларның төрөөн дылыңа сонуургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы-биле өөредип каары уругнуң сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бүгү талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

“Төрөөн Тывам” деп чижек өөредилге программазы тыва улустуң амыдыралыңа дүүштүр ажилдап кылдыңганын үстүңде демдеглээн. Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар-бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бурун төөгүлүг чоннуң чурту. Тыва чурттуң чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, ус-шевер...), делегей чонун кайгадыптар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичи кижилерниң төрөөн черинге ынак өзериңге, тыва чоннуң амыдыралын назы-харыңа дүүштүр бүгү талалыг таныштырар, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын программада көдүргөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның уjur-утказын эскерип өөренириңге чаңчыктырар. Чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичи улуска, ылаңгыя хоорай уругларыңа, чугула. Чүге дээрге тыва дылда сөстерниң уткаларын уруглар билбес, сөстер чидип, уттундурарының айбылы бар. Уругларыңа төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы чоннуң амыдыралыңа үндезилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң чижек программанын кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилгеге хамаарышкан хоойлу-дүрүмнеринге чүүлдештир ажилдаарынчекичээнгейни угландырган. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр ӨФКС-тиң 1.9. дугаарлыг пунктузунда мынчаарайыткан:

“...өөредилге орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарыңга күүсеттинип болур...” [8].

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга ӨФКС-тиң негелделерин хандыраарынче болгаш программаның утка-шынарының кол өзээн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын нептередиринче угланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер ӨФКС ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгениң утка-шынарын шиңгээдириниң негелделеринде кирген (РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де үнген 1155 дугаарлыг “Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан ӨФКС бадылаарының дугайында” дужаалдың 4-кү эгези) [9].

Уруг бүрүзү тускайлаң аажы-чаңныг, ындыг болганда оларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң, чаңчылдарның сорулгалары уругнуң сагыш-сеткилиниң психологтуг онзагайын барымдаалап, бот-тускайлаң сонуургалын илередиринче угланган болур.

Өөредилге программасында угланыышкыннар уругнуң бүгү талалыг хевирлээриниң ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш доозукчунуң шиңгээдир ужурлуг билиг, арга, мергежилдериниң түнелдери бооп илереттинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланыышкыннары эге ниити өөредилге болгаш ШНЧУӨАЧ-ның аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланыышкыннарын боттандырганының түнелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң түнелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүн ажыл-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажыл-амыдыралы, байырлалдары, ёзу-чаңчылдары-биле таныштыралы – кичээнгей төвүнде. Кижизидилге ажылының түнелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларның сайзыралының деңнелиниң түнелдери кандыг болурун бердинген программада школага белеткел бөлүүндө турар уругларның сайзыралыңга хамаарыштыр киирип турар.

Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг угланыышкыннар

Идепкейлиг чорууру – чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары [2]:

1. Чаа чүүлдү туралы-биле кылырыңгасонуургалын оттурары, деткиири.
2. Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түнелди баш бурунгаар даап бодап билири.
3. Чаа чүүл күүседиринге сонуургалды, чаа идеяны боттандыралыңга эш-өөрүн кириштирип эвилелдээри.

ӨФКС-ның тодарадып турары уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиириниң **сорулгалыг угланыышкыннары:**

– уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садыңга культурлуг аажы-чаңның дүрүмнерин өске кижилерниң сагындырыы чокка күүседиринге чаңчыкканы, бот-идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун культурлуг алдынып билиринге көргүзүп турары;

– эш-өөрү, улуг улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири;

– бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай тайылбырлап турары;

–эт-херекселдерниң, болушкуннарның аттарын шын адап тургаш, дыңнаанын, көргенин, билгенин тодаргай чугаалап билири;

– төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;

–тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрниң курлавырын чүвелер аттары, оларның демдектери, болушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрни шиңгээдип ап турары;

– янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны эки чорудуп билири;

- шынчы, дыннангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, улугларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;
- чурттап турар чериниң дугайын эки билир, ада-иези, төрелдерин таныыр, ада-иезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;
- оюн үезинде долгандыр болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр сонuurгалды; кады ажылдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг-бир ажылды шилип ап шыдаары;
- чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарының дугайында билир, оларга ынак, камгалап, хайгаарарын билири;
- улуг кижилерниң, башкыларының даалгазын бодунуң шаа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;
- арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагып турары;
- кандыг-бир билдинмес чүүлге хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны шын салып билири;
- мага-бодун аваангыр, шыдамык кылдырдадыктырары.

*Өөрөдилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң
боттарының тургузуп турар кезээ*

Өөрөдилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээледи уругларга шингээттирер, сайзырадыр база хүн бүрүнүң мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандырат.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунун амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирип ажылдаарын бердинген программада чугулалап турар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, мөзү-шынар кижизидилгезин ШНЧУӨАЧ-ның өөрөдилгезиниң адырларында тускай сорулгалыг угланыышкыннары-биле чергелештир чорудары чижек программада планнатынган.

1.4. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары

“Ада-өгбелерниң, бүгү-ле мурнуку салгалдарның кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгалдар база кижизидилгениң болгаш өөрөдилгениң дузазы-биле шингээдип алыр аргалыг. Улуг кижилер, ада-иелер уругларны өөредип, кижизитпес, күш-ажылга чаңчыктырбас, амыдыралга белеткевес болза, кижини билелели чүгле сайзыравайн баар эвес, харын-даа буурап дүжүп болур” деп сураглыг эртемденнер К.Б.Салчак, Л.П.Салчак “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси” деп ажылында демдегледип бижээннер. [5, ар.11].

Чоннун амыдыралчы дуржулгазын, мерген угаадыгларын уруглар кижизидилгезиниң ажыл-херээнге кириштирери салгалдар аразының сырый харылзаалыын боттандырат, төрөөн дылын, төөгүзүн өөренириниң чугулазын илередир.

Ниитилелдин бурунгаар шын хөгжүүрүнге чоннун мөзү-шынарының эки талаларын кижизидилге ажыл-херээнге кириштирери бөгүнгү амыдыралдың негелдези болу берген.

Уругларның аажы-чаң культуразын кижизидеринге төрөөн дылының салдары улуг, “чоннун үлегер домактары кижизидилгениң кол-кол сорулгаларын айытпышаан, чоннун чагай мөзү-шынарже чүткүлүн тодарадып турар”, “кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланыышкынның, аңгы-аңгы талаларлыг дээрзин тыва дылда педагогиктиг термин уткалыг хөй-хөй сөстөр, домактар херечилеп турар: кижизидер, азыраар, өстүрер, доруктурар, карактаар, деткиир, сагыш салыр, чаңчыктырар, сургаар, чагыыр, угаан кириер, шыдал кириер, өөредир дээн болгаш оон-даа өске сөстөр уругларның өзүп, доругуп, кижини болурун дорт илередип турар” [5, а. 19].

Тыва улусчу кижизидилгеде уругларны бүгү талалыг кижизидериниң айтырыгы ханы уткалыг. “Азыраар, доруктурар, өстүрер, сагыш салыр дээн сөстөр ниити кижизидилгеге, ада-иелерниң, улуг кижилерниң хүлээлгелеринге хамаарышкан. А угаан кириер, күш-шыдалдыг

болдурар, төлөптүг, чаагай аажы-чаңныг кылдыр, кежээ, ажыл-ишчи чорукка чаңчыктырар дээн сөстөр болгаш домактар кижизидилгениң хөй янзы утка-шынарын, талаларын көргүскен. Ол ышкаш чассыдар, эргеледир, көгүдөр, кончуур, сургаар, чагыыр, сүмелээр, кортпактаар, ыяттырар, хыйнаар дээн чижектиг сөстөр улусчу педагогиканың арга-мергежилдерин, хемчеглерин уругларга кижизидикчи салдар чедирер аргаларын илереткен” [5, а.19].

К.Б. Салчак, Л.П. Салчак оларның “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези” деп ажылының утка-шынары XXI-ги вектиң өөредилге-кижизидилгезиниң чаа методтары, уруглар-биле ажилдаарының уг-шии, таарымчалыг байдалдар тургузар аргалары-биле чергележип турар.

“Уругларның тыва чугаазын сайзырадып, аныяк өскенни деткип, оларны чөптүг, шынныг сөс-домак-биле чагып дузалаарыңга ... ажы-төлдүң кижиде болуп доругуп өзериңге, кижилер-биле аралажылга-харылзааның эргежок чугулазын күштүү-биле угаадып, айтып кижизидеринге чоннуң үлегер домактары” кайгамчык дээштиг.

Тыва чон эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, эриг баарлыг, кээргээчел, дузааргак, кежээ, мерген угаанныг. Кижилерниң назы-харын барымдаалап, оларның онзагай шынарларын эскерип, кижизидилгениң аргазын таарымчалыгы-биле боттандырып чораан. Улусчу педагогиканың алыс-ла кол үзел-бодалы уругларны келир үеге белеткээри бооп турар.

Ынчангаш уругларның тыва чугаазын сайзырадыр угланыышкынныг өөредилге программаны тургузуп тура, ооң бир кол үндезини кылдыр тыва улусчу педагогиканың бүгү талалыг: угаан-бодал, күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш оон-даа өске угланыышкыннарының уругларның чараш мөзү-шынарлыг өзүп доругарыңга салдарлыын чугулага ап кириштиргениниң барымдаазы ында. “Уругларны угаан-бодалдыг, ажыл-ишчи, мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында тываларның үзел-бодалдары, арга-мергежилдери хөй-хөй салгалдарның төлээлекчилериниң чогаадылгасы, угаан-бодал талазы-биле байлааның эртинези болур” [5, а.150].

“Кижиде төлү бодунуң ёзулуг *кижи* деп дээди чаялгасынга төлөптүг болур дизе, бодунуң хар-назынынга дүгжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур ужурулуг” [6]. Кижиниң кижизиг мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинери ооң назы-харының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижиниң ниитилелге – улус аразыңга алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чаа чүүлдерни шиңгээдип ап турарындан, ада-иениң уругнуң кижизидилгезинче кайы хире сагыш салып турарындан уругнуң сайзыралының деңнели тодараар.

1.5. Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери

2-3 харлыгларның сайзыралыңга хамаарышкан түңнелдер:

- “Бо чүл?”, “Бо кымыл?”, “Кайы?”, “Кандыг?” дээн чижектиг, оон-даа өске айтырыгларга харыны берип база боду салып, сөстүң утказын билип турары;
- чоок кижилерин таныыр, оларның ниити болгаш хуу аттарын билип, чугаазыңга ажыглаары;
- сюжеттиг оюннар үезинде ойнаарактары-биле чугаалажып, эт-херекселдерниң аттарын, ойнаар-кыстарга тускай аттар чогаадып берип чаа сөстөрни сактып аары;
- улуг улустуң айтырыгларының утказын билип, шын харылаар, эвилең-ээлдек уткалыг сөстөрни билири, чугаазыңга ажыглаары;
- тыва дылда бижиттинген кыска шүлүктөрни аянныг номчуурун кызыдар, мактаанын, деткээнин билип турары;
- кижизидикчи башкызының, улуг кижилерниң аажы-чаңын дөзөп, өттүнерин угаап билип турары;
- чуруктардан чүвелер аттарын, оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин шын адаптурары;
- кижизидикчи башкыларның даалгасы ёзугаар чуруктарда чүвелерни бөлүктөп, хемчээл азы өңүн барымдаалап чыскаап турары;
- кижиниң азы дириг амытаннарның мага-бодунуң кезектерин тодарадып адапшыдаары;

- биче хемчээлдиг көгүдүглерни чугаалап, ырыларны ырлап күүседир;
- чуруктарга дүүштүр 3-4 сөстүг домакты тургузуп (кадыының байдалында дүүштүр улуг улустун дузазы-биле) шыдаары;
- бот-башкарнып, арыг-силиг болурунун бөдүүн чаңчылдарын билири;
- оюн үезинде ажыл күүседириниң эге онаалгаларын күүседирин билип турары (ойнаар кызын чемгерер, столду аштаар...);
- медресе билириниң, угаап миннишкин база шиңгээдириниң бөдүүнаргаларын таарыштыр ажыглап билири;
- чүвөлөрниң хевир-дүрзүзүн шыйып, тудуп, кижизидикчи башкызынга көргүзүп, 2-3 домакка тайылбырлап турары.

3-4 харлыгларның сайзыралыга хамаарышкан түңнелдер:

- кижилерниң мергежилдеринге хамаарышкан сөстөрниң утказын билип турары;
- хүндүлел ёзузунун сөстөрин билир, аас чугаазыга үргүлчү ажыглап турар;
- “угбай”, “акый”, “четтирдим”, “болур бе”, дээн чергелиг сөстөрни ажыглап турары;
- тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкын кылдыныгларны оюннар үезинде, диалог, хөй улус аразыга чугаа хевиринге күүседип турары;
- өг иштиниң дериг-херекселин шын адап билири;
- бойдустун чамдык болушкуннарын билири, болушкуннарның өскерилгелерин эскерип турары;
- азырал болгаш черлик дириг амытаннарны чуруктардан ылгап турар, аттарын билири;
- сюжеттиг рольдарны күүседип тура, янзы-бүрү кылдыныгларга хамаарышкан сөстөрни билип, чугаазыга ажыглап турар;
- ойнаарактарын диригжидип, амыдыралчы дуржулганың эге билиглерин билип турар;
- чуруктуг номнарны боду көөр, утказын канчаар билип турарын чугаалап шыдаары;
- кижизидикчи башкының азы улуг улустун айбызын, дилээн күүседип билири;
- долгандыр турар чүвөлөргө хамаарыштыр сонуургалдыг, оларның аттарына дап, 3-4 домакты тургузуп турары;
- кижизидикчи башкыларның айтып бергени-биле даалгаларны күүседип, айтырыгларга харыылап турары;
- шээжилээн чогаалдарын аянын күүседип билир.

4-5 харлыгларның сайзыралыга хамаарышкан түңнелдер:

- чурттап турар черинге хамаарышкан сөстөрни билири;
- улуг кижилерден, кижизидикчи башкылардан дыңнааны төрөөн чер, бойдус дугайында медээни билири;
- эш-өөрүңге, чоок кижилеринге сеткил-сагыжын илередип, найыралдыг болурунун, хүндүлээриниң негелделерин сагып билири;
- “аал”, “өг”, “суур”, “хоорай” чергелиг сөстөрниң утказын билир, сюжеттиг чуруктарга хамаарыштыр 4-5, 6-7 домактардан тургустунган харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаары;
- тыва дылда ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адаарыга чаңчыгары;
- сюжеттиг оюннар болгаш аас чугаа сайзырадырының өске-даа кичээлдер үезинде, тыва чугааның аяныга дүүштүр сөстөрни утказынга таарыштыр ажыглап билири;
- чүвөлөрниң ылгавыр демдээ, болушкуннарның кылдыныгларын дээш оон даа өске чүүлдерни деңней чугаалап билири;

- өг иштининг эт-херекселдерининг аттарын, ужур-утказын билири;
- тоолдарга, йөрээлдерге, ёзу-чаңчылдарга дүүштүр сценажыткан оюн көргүзүглерге киржип, аас чугаазынга тыва сөстөрни чөптүг ажыглап турары;
- дыңнаан тоолунуң, көргөн шиизининг кыска утказын тыва дылга чугаалап билири;
- чурттап турар черининг бойдузунуң онзагайын аас чугаага, уран чурулгага илередип билири;
- төрөөн черининг диригамытаннарын чуруктардан тып билири;
- тыва улустуң тоолдарын, национал байырлалдарын, оюннарын билири.

ШНЧУӨАЧ-нин уругларының бот-тускайлаң сайзыралының ниититүңнелдери, доозукчуларның шингээдип алыр ужурлуг түңнелдери

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлерининг доозукчуларының *бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери* кандыг болурун ӨФКС-те мынчаар айыткан:

- арыг-шевер болурунуң арга-мергежилдерин сагып билир, бодунуң кадыкшылынга кичээнгейлиг;
- чазык шырайлыг, сонуургак, идепкейлиг;
- сагыш-човаачал;
- аңгы-аңгы байдалдарда улуг кижилер болгаш чажыт эш-өөрүнүнаразынга бодун алдынып билир;
- бодунуң аажы-чаңын туттунуп билир, корум-чурумнуг болурунунегелделерин сагып билир, үнелеп чорууру ыдыктарга хамаарыштыр бодунуң арга-мергежилдерин баш бурунгаар шын углап, баштап, аайлап билир;
- бодунуң база өг-бүлезининг, ниитилел, октаргай, бойдус дугайында эге билиглери бар;
- өөредилгениң ажыл-чорудулгазының бүгү талалыг байдалдарын (ууд): дүрүм азы үлегер ёзугаар ажылдап билир, улуг кижини дыңнап, ооң тайылбыры ёзугаар даалганы күүседип шыдаар;
- назы-харынга дүүштүр бердинген угаан-медерел болгаш бодунсайзырадырынче угланган онаалганы күүседип шыдаптар;
- даалганы күүседиринге эргежок чугула арга, мергежилгелерни кылып билир.

ШНЧУӨАЧ-индоозуп тура, уруг дараазында түңнелдери чедип алган турар:

- сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып билир;
- болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларның уржуктарын дилеп- тыварының аргаларын сонуургап турар;
- бойдустуң болуушкуннарынгаболгаш кижилернинг ажыл-ижингехамаарыштырбодунуң бодалын илередип билир;
- хайгаарал база шенелде чорударынга туралыг;
- өскелернинг чедишкиннерин болгаш аштырышышкыннарын деңге үлежип, сагыш човап билир;
- бодунуң сагыш-сеткилин шын илередип, көргүзүп билир, бодунгабүзүрелдиг;
- аас чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң бодалын, күзелдерин шын илередирининг аргаларын ажыглап билир;
- сөстөрдө үннерни ылгап шыдаар. Чугааның нормаларын сагыырынгахамаарыштыр уругда эге билиг бар;
- улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билир;
- хөй-ниити черинге болгаш негелделеринге чагыртып билир;
- бодунуң дугайында, бойдус база ниитилел дугайында эге билиглери бар;
- уруглар чогаалдары-биле таныш;
- янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкек байдалдарны

ылгап билир.

1.6. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларнын төрөөн (тыва) чугаазының сайзыралын илередиринин аргалары

Уругларның төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ШНЧУӨАЧ-ның материал-техниктиг болгаш өөредилге-методиктиг хандырылгасындан кончуг хамааржыр. Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, бүгү талазы-биле деткиир ажылы кижизидикчи башкыдан тыва чоннуң ажил-амыдыралын болгаш тыва дылды эки билирин база негээр.

Уругларның назы-харының, сайзыралының деңгелиниң аайы-биле ажилдаарынга таарымчалыг эт-херекселдер, номнар чугула херек болганда, тыва чугаа сайзырадырынга эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле уруглар сады хандыртынган турар ужурлуг. Тыва улустуң аас чогаалынга, ажил-амыдыралынга болгаш өске-даа онзагай талаларынга хамаарышкан номнар-биле ШНЧУӨАЧ-ны чепсеглээри чугула.

Орус болгаш тыва дылга темаларны чергелештир өөредип чорудары – тыва дылын шуут билбес уругларга сонургал оттурарының бир таарымчалыг аргазы. Ийи дылга темалар чергелештир чоруп турар болза, деңгелге методу-биле уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажилды чогуумчалыг чорударының эптиг аргаларын башкылар тып алып. Тыва, орус болгаш өске-даа дылдарның аас чогаалында чоокшулашкак, ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырар ажилдарны чорударынга база-ла өңнүг, чараш чуруктарлыг номнар хереглеттинер. Орус дылдан тыва дылче бичии уруглар чогаалдарының очулгалары база эргежок чугула.

Уругларның тыва чугаазын бүгү талалыг сайзырадыр таарымчалыг байдалдар тыва улустуң угаан-бодал, мага-бот сайзырадыр, ажил-ишчи угланышкынның оюннарын таварып эртер. Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазының сайзыраарынга, өске кижилер-биле *харылзажырынга* база сөстөрни, домактарны чугааның утказынга дүүштүр *билип, ажыглап өөренирингет* таарымчалыг болурун кижизидикчи башкы тургузуп бээр.

Школа назыны четпээн уруглар өзүлдезиниң назы-харынга дүүштүр кижилер-биле харылзажырының үнелиг чүүлдеринге башкы бичии кижини кижизидип хевирлээр: чоннуң ниити культуразынга хамаарышкан сагылгалар, негелделер, хоруглар сагып өөренири, ниитилел амыдыралынга дүүшкен дүрүмнер, улугларга, эш-өөрүнге база бодунга камныг болурунга бодун белеткээр дээш о.ө.

Уругларның чараш мөзү-шынары, аас чугаазының, дыл-домааның эвилен-ээлдээ төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дунмазынга, ада-чуртунга ынакшылындан; кээргээчел, ак сеткилдиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел аажы-чаңнындан; таныыр-даа, танывас-даа кижилерге чоок, сагыш-човаачал сеткилинден база аңгы-аңгы чоннар-биле найыралдыг болурунга кижизиттингенинден илерээр.

Төрөөн дылындан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажындан билиндирер, орус болгаш өске-даа дылдарны өөренири, билири кижиниң ниити культуразының деңгелиниң бедиин бадыткаар. Бедик культуралыг кижини, бир дугаарында, төрөөн дылын билген турар ужурлуг деп чүвеге уруглар кара чажындан кижизиттинер ужурлуг, ук байдал уругнуң быжыг хамааты туруштуг бооп өзеринге салдарлыг.

Тыва чоннуң ниити культуразы, дылы, ажил-амыдыралының онзагайы уругларны төрөөн дылынга чугаалап өөредириниң өзээн тургузуп турар.

ШНЧУӨАЧ-га хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының аргаларын мынчаар допчулай айыткан: харылзажылганың культурлуг байдалдары, төрөөн дылын өөредилгениң ажил-чорудулга үезинде шингээттирери, улуг кижилер-биле харылзажылга байдалы, өөредилге программаның өске угланышкынның адырлары-биле холбаштырары, уран чурулга, музыка, театр болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери база уран чечен чогаал-биле холбаалы.

ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларының төрөөн (тыва) чугаазының түннелдерин илередиринин чижек онаалгаларын, аргаларын капсырылгада киирген (капсырылга 1).

ШНЧУӨАЧ-га мониторинг эрттирериң айтырыглары болгаш уругларның тыва чугаазын шиңгээткениниң деңнелин тодарадыр онаалгаларның хевирлери

Уругларның тыва чугааны шиңгээткениниң деңнелин тодарадырда дараазында ажилдарны чорудар:

1. Кижизидикчи башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелеражылдап кылыр.
2. Уруглар-биле ажилдаар кижизидикчи башкыларның өөредилге-кижизидилге планынга эдилге, немелделер киирер.
3. Уругларның психологтуг сайзыралының деңнелин катап тодарадырсорулгалыг мониторинг эрттирери база башкының үре-түңнелдиг ажил-чорудулгазын илередип, үнелел бээр.

ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын, сайзыралын хайгаараар мониторингти канчаар чорудуп болурунуң база программаның сорулгазынга, ону боттандыраар методиктиг айтырыгларны “Методиктиг сүмелер” номунда киирген.

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың угланыышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларны 2-3 харлыындан эгелеп хүлээп ап турары-биле уруглар назынын бөлүктээрин дараазында назы-харга дүүштүр алган.

1. Бичии назынның бирги бөлүк уруглары (2-3 харлыглар).
2. Бичии назынның ийиги бөлүүнүң уруглары (3-4 харлыглар).
3. Ортумак назынның бөлүүнүң уруглары (4-5 харлыглар).
4. Улуг назынның бөлүүнүң уруглары (5-6 харлыглар).
5. Школа баар белеткел бөлүүнүң уруглары (6-7 харлыглар).

Уругларның назы-хары, тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгазының тематиктиг угланыышкыннар аайы-биле деңнелиниң характеристиказы.

Назы-харының аайы-биле уругларның бөлүү	Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганың угланыышкыннары
1-ги бичии бөлүк (2-3 х.)	“Мээң өг-бүлөм”
2-ги бичии бөлүк (3-4 х.)	“Төрелдерим ажил-ижи”
Ортумак бөлүк (4-5 х.)	“Мээң чурттап турар черим”
Улуг бөлүк (5-6 х.)	“Төрээн Тывам – байлак чуртум”
Школага белеткел бөлүү (6-7 х.)	“Төрээн черим делгемнери”

2.2. Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы

Бердинген программада ШНЧУӨАЧ-ның программаларында беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланыышкыннарын тыва үлегер домактарга үндезилеп тургускан. ШНЧУӨАЧ-ның тускай онзагай байдалынга дүүштүр вариативтиг ажилчын программаны тургузарын чижек өөредиглиг программада көрдүнүп турар.

Образовательные области	Өөрөдилгениң адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланышкыннары
Познавательное развитие	Билигни шиңгээдирин сайзырадыры	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	Чугаа сайзырадыры	«Чечек черде, чечен менде»
Социально-коммуникативное развитие	Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры (<i>Хөй-ништи болгаш кижилер аразында чурум сагырының нормаларын болгаш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры</i>)	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижип болбас»
Художественно-эстетическое развитие	Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (<i>уран чүүлдүң хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил байлакшыдары</i>)	«Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажыл-биле ажыдар»
Физическое развитие	Күш-дамыр сайзырадыры	«Турза – узун, Тутса – мөге»

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүглө “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш ШНЧУӨАЧ-га өөрөдилгекижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга үстүндө беш угланышкыннарныңөзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажыл-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнуң кижизиттингениниң, сайзыралының деңгелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга “Чугаа сайзырадыр” угланышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланышкын-биле холбаалыг чорударын сүмөлөп кирип турарының чылдагааны ол.

Билигни шиңгээдирин сайзырадыры
«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүдө бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннуң ажыл-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шиңгээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шиңгээдиринге сонuurгал уругларның сагынгырын, тывызыын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрөөн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажыл-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шиңгээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл-чорудулгазы. Чаа билигни шиңгээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөрөдип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шиңгээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгазы
«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурлуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзырангай, чечен-мерген болурунга уругларны кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азыномчуп бергени чүүлдери сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзериңге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, “Тываның үндезин чурттакчызы мен” деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен-мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры
«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр нормалар, дүрүмнөр уругларны, бир дугаарында, ниитилелгебодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чүве өй-чижектиг дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «угбай», «акый», «дунмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Бичии бөлүктүң уруглары бодунга, эш-өөрүңге эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнуң чурумунун хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шиңгээдип сайзыраарынга дузалыг база сеткил-сагыштың чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандырар.

Ортумакбөлүктүң уруглары бичии бөлүкке шиңгээдип алган харылзажылганың ёзу-дүрүмнерин ыяк шиңгээдир, оларны сагыыр, улуг кижилерге, бичии дуңмаларынга хамаарышкан көргүзүлгелерге киржир, уруглар садынга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандырар.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити черлеринге сагыыр нормаларболгаш дүрүмге чагыртып, бодунуң аажы-чаңын, дыл-домаанбоду хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонuurгалын тып билир, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күүседир, оларны хүндүлээри – кижизиг шынарның, биче сеткилдиг, дыннангыр болурунун херечизи болур.

Хөй-ниити черинге чурум сагырының нормаларынга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва улустуң чаагай чаңчылдары улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыятырганын билип, уруглар чажындан-на кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал
«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар»

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (художественно-эстетическое развитие) – уругнуң салым-чаяанын эскерип, деткири, сайзырадыры. Уран чүүлдүң ангы-ангы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле уругларны чараш аажы-чанга, мөзү-бүдүшкө хевирлээр.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң уран чүүлүңгө даянып, ооң янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланышкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чанга кижизидеринге национал культураның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылыр ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлүңгө хевирлерин сонуургаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип, чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлүңгө бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырар, оларның сонуургалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шингээди ап турары сөс курлавырының утказын медереп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүң салдары, аас чогаалының сүүзүннүү, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажыл-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бурун уран чүүлү – өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазыга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажыл-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажылдарга сонуургалын бедидер.

Күш-дамыр сайзырадыры
“Турза – узун, тутса – мөгө”

“Күш-дамыр сайзырадыры” уругнуң кадык-шыырак өзериңиң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзериңге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнөр барын оюннар болгаш көргүзүглүг кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан ангыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. “Матпаадыр” деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнын сайзырадырынга “Узун тыныш”, кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга “Үш мөөрей” деп оюннар уругларга солун боордан ангыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзериңге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредири, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүң оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыыр.

«Төрөөн Тывам» деп өөрөдилгениң чижек программазы ёзугаар школа назыны четпээн уругларның назы-харының онзагайын барымдаалап, бердинген темаларны шингээдирин кичээнгейге алыр.

Программаны шингээткенинге хамаарыштыр уругларның чедип алыр ужурлуг билиглерин, мергежилдерни, чаңчылдарны канчаар хайгаараарының аргаларын программада киирген.

Уругларның назы-харынга дүүштүр психологтуг хайгаарал доктаамал чоруттунар болгаш программаны шингээткенининг түннээр кезээнде хайгааралдарны канчаар чорудуп болурунун чижектерин киирген Уругларның интегративтиг сайзыралының бот-тускайлаң, ниити хевирлеттингенининг деңнелин илередип болур аргаларның чижектерин сүмелеп киирген (капсырылга 3).

Эге школаның өөреникчилерининг өөредилге ажил-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередирининг метапредметтиг түннелдерин киирген. ШНЧУӨАЧ-ның школа баар белеткел бөлүүнге ажыглаарын сүмелеп киирген. Уругларның сайзыралын хайгаарап турар кижизидикчи башкыга уругнун сайзыралының дугайында характеристика кылырынга ажыглаттынар (капсырылга 2).

2.3. Программада уруглар өөредилгезининг адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар

2.3.1. Билигнин шиңгээдирин сайзырадыры “Күзээнин чедер, сураанын тывар”

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден херек чүүлду тып, ылгап, шинчилеп тыварын сайзырадыр, чоннун аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өтгүнүп, боданып шиңгээдирининг аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырынга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннун дыл-домаа, тывызыктаркайгамчык улуг салдарлыг. Угаан-медерел сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг. (“Бир деп чүл?”, “Чадыр өг”...)

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр.

Кадыкка, амы-тынга онза айбылдыг чүвөлери ылгап билиринге өөренип турар. Оюн “Артык херекселдер” (уруглар ниити чүвөлөрдөн айбылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) “Мээң өг-бүлөм”

Дыңнаан тоолунда, көргөн чуруунда дириг амытаннар аттарын сактып адаар.

Өг-бүлө кижигүннеринадап өөренир: “Бо авам”, “Бо ачам”...Төрөл аймак чуруундан авазын, ачазын, угбазын, акызын, кырган-авазын, кырган-ачазын тывар, адаар.

Сюжеттигчурукта кымның чүнү канчап турарын тодарадып адаар.

Чуруктарда дириг амытаннар, кижилер, эт-херекселдерниң аттарын адаар.

Дыңнаан тоолундан, көргөн чуруктарындан чүвөлериң хемчээлиниң дугайында сөс каттыжышкыннарын адаар: “Улуг өг”, “Бичии анай”, “Калбак тавак”...

Чүвөлериң-чүзүнүнүң аайы-биле тодарадып илереткеш, аңгылай салыр.Авазынга, ачазынга, акызынга...хамаарылгалыг чүвөлери таарыштыр салыр.

Бердинген чуруктан дириг амытаннарның кылдыныын тодарадып адаар (аът дүрген, инек оожум...).

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) “Төрелдерим ажыл-ижи”

Башкының адааны сөстөрдөн эвилең-ээлдек сөстөрни тывар, шын адаар, сөс каттыжышкыны тургузар.

Сөс-биле оюн. Чаа шингээдип турар сөстөрүн чугаага ажыглап, оюннарга хереглээри (“Ужар-ушпас”, “Малдың эдери”, “Мээң даайым”...).

Үелерге хамаарышкан сөстөрүн адаары (дүн – караңгы, соок, коргунчуг, шимээн чок..., чай – изиг...), оларның-биле домак тургузары.

Тыва тоолдарда кижилер, дириг-амытаннар аттарын тып адаары.

Төрелдер аттарын илередир сөстөр аразындан эр, кыс кижиге хамаарышкан аттарны тывары.

Сюжеттиг чурукту көргөш, бир бөлүккө хамаарышкан чүвө аттарын чаңгыс черге чыыры. Оларның аттарын шын адап, сөс каттыжышкыны, домак тургузары.

Номнарныңчуруктарынгадаянып алгаш, харылзаалыг чугаа кылыры.

Бодунуң өг-бүлезиниң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын адаары.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)

“Мээң чурттап турар черим”

Чуруктарны көрүп ора, бодунуң чурттап турар чери-биле деңнээри. Дөмей болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, таныштырып чугаалаары.

Бодунуң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннар. “Сайзанақ”.

Чурттап турар чериниң дугайында сөс каттыжышкыннарын тургузары.

“Чайлаг”, “Күзөг”, “Кыштаг”, “Чазаг” деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрүн тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның аажы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

Мергежилдерге хамаарышкан оюн. (Чижээ: «Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы, чылгычыкижилерге херек эт-херекселдерни бөлүктөп чыыр.)

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластилинден сюжеттиг панорама кылыры.

“Тыва аал” деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап киирери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

Төрөөн Тывам – байлак чуртум

“Тываның төвү – Кызыл” деп темага чурук чурууру. Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин (хоорайы, суурун) айтыр.

Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр, тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем каттышкаш, Енисей болган деп билер. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнгөн баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрелдериниң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези нзугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптырары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрүн сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрөөн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш-өөрүңге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

“Төрөөн черим делгемнери”

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдөрни, улуг хемнерни, дагларны адаар, эш-өөрүңге чугаалап бээр.

Тываның төвүКызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада-иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштырары.

Тываның сүлде демдээнде чүнү киригенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүн тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, шээжилеп алыр.

Тываның кожуннарыны аттарын өөренип алыр, картадан тып өөренир.

Тыва Республикасының Чазааның даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тываның Россияда билдингир кижилериниң дугайында ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын, оларның онзагайларын чугаалап билир.

Агаар-бойдустуң болушкуннарының, мал, аң-мең куштарның онзагайларын ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннарның тоолдарын, чогаалдарын башкызы-биле өөренир.

2.3.2. Чугаа сайзырадылгасы

“Чечек черде, чечен менде”

Сорулгасы:назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында (“Үш чүүл эртемниг оол”, “Уран-Дойду”, “Чыраа-Кулун”...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылангыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар)

“Мээң өг-бүлөм”

Өтгүнүп азы чуруктан көрүп тургаш, мал-маганның эдерин көргүзөр.

“Сайзанак” деп оюнну эштери, башкылары-биле ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни бодунуң хире-шаа-биле сактып, шын адаар:

- аяк-сава аймаа (паш, омааш, хымыш...);
- орун-дөжек (чоорган, орун, сыртык...);
- эт-херексел (аптара, суугу, кыскаш...).

Арыг-силиг сагырынга хамаарышкан бөдүүн сөстөрни өөренир (саван, аржыыл, дыргак...).

“Ачам – чолаачы”, “Авам – эмчи”, “Акым – чурукчу”, “Угбам – даараныкчы” дээн хевирлиг рольдап ойнаар оюннар, сюжеттиг чуруктарга даянып, уруглар чаа сөстөр-биле таныжар.

Чуруктан кижиниң мага-бодунуң тургузуунуң адын адап өөренир.

Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин улуг улусту эдерти адаар.

Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сөс каттыжышкыннарын тургузар, кыска домактарны сюжеттиг чуруктарга дүүштүр тургузар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

“Төрелдерим ажыл-ижи”

Мал-маганның эдерин дыңнаан шүлүктөринге, чечен чугааларынга дүүштүр өттүнүп азы чуруктан көрүп, эдерин көргүзөр.

“Сайзанап” деп оюнну ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни шын адаарын катаптаар, чоок кижилериниң кылып турар ажыл-ижинге хамаарыштыр сөс каттыжышкыннары, кыска домактар, харылзаалыг чугаа тургузар.

Арыг-силиг болурунга хамаарышкан сөстөрни өөренир, катаптаар.

Сюжеттиг чуруктар, оюннар, чечен чогаалдар-биле таныжып, тыва кижиниң ажыл-ижинге хамаарышкан сөстөрни чугаазынга ажыглап өөренир.

Чуруктарда кижиниң мага-бодунуң кезектериниң адын шын адап өөренир.

Музейлерге барып азы таныжылга кичээлдерге тыва идик-хепке хамаарышкан чаа билиглер-биле таныжар, сөстөрни адап өөренир, улуг улусту эдерти адаар.

Эр, кыс кижилерге хамарышкан дериг-херекселдерни, каасталгаларны адап өөренир.

Сюжеттиг чурукка кыска чугаа тургузуп өөренир.

Үннерни шын адаарынче угланган оюннар: “Шын ада”, “Дыңнап өөренили”. Үлегер домактарны адап, сактып өөренир (бөлүктөп өөренир).

Чурукка дүүштүр өөрөнгөн чаа сөстөрүн ажыглап тургаш, бөдүүн домактар тургузар.

Мурнунга каап каан херекселдерни бөлүктөй салып өөренир (аяк-сава, мал-маган, дөргүл-төрелдер...).

Чоок кижилериниң ажыл-ижин таныштырар беседаларга киржир.

“Кырган-авам инек саап ор” деп темага чугаа тургузуп ойнаар. Сөс курлавырын байыдар (инек, хой, саар, хумуң, сандай, “саар-саар”...).

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

“Мээң чурттап турар черим”

Оюн “Аалга”. Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). “Аалга” деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылыр. “Аал”, “Өг” деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжышкыны, кыска домактар тургузар.

Өг иштиниң дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир (ожук борбак, сыртык шөйбек...).

“Сайзанап” деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дедир менди солчуру...).

Чурттап турар чериниң дугайында таныштырылгалыг монолог чугааны күүседип шыдаар (Мээң чурттап турар черим – хоорай. Хоорайның ады – Кызыл. Кызыл чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөгүлүг аттарны сактып алыр.

Тыва эт-херекселдер, дериг-херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазынга хереглээр. Сөстөрдө үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктар тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрнүң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвелер туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн “Экскурсовод”.

Төрөөн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлел ёзулалдарның сөстөрүн сактып ап, хүн бүрүдө ажыглаар.

Төрөөн чер, Тыва дугайында шүлүктөрнү доктаадыр, чечен чугааларны башкыларындан, ада-иезинден дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) ***“Төрөөн Тывам – байлак чуртум”***

Төрөлдери-биле, чоннун ажыл-ижи, ёзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билер, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок сеткип өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазыңга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн “Геолог”, “Аян-чорук”, “Угаанныгбайлар”.

“Ак-Довуракта даг-дүгү бар”, “Чадаанада хөмүр-даш бар”, “Шагаан-Арыгда цемент бар” дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

“Кым болур мен?”. Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн “Аалга”. Тыва улустун ажыл-ижинден алыр байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар “Дүк салыры”, “Кидис кылыры”, “Инек саалдазы”, “Быштак кылыры”.

Төрөөн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Тываның аржааннары-биле таныжар.Өгбелернүң аржааннарга эмненип, канчаар дыштанырының ужур-утказын ада-иезинден, кижизидикчи башкыларындан дыңнап, билип алыр. Аржаанга өг-бүлөзи-биле дыштынып турганын эштеринге, чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар) ***“Төрөөн черим делгемнери”***

Оюн “Мээң чуртум”, “Мээң кожаларым”, “Төрөлдөрүм” (чурттунун адын, хоорайын, суурун, адресин билер...)

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазыңга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан нзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрөөн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар.

Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүге ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазыңга ажыглап турар. “Төрөөн черим” делгемнери деп темага чугаа кылырыңга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-

бир угланышышкынга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар: “Тываның даглары”, “Авамның чуртунда даглар”, “Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш”.

Кижиниң төрөөн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустун дузасын көрүп медресеп билип эгелээр.

Өгнүң эр, херээжен ээлериниң тус-тузунда хүлээлгелерин, ажыл-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрөөн чер, ажыл-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдerti чугаалаар, доктаадыр.

Тываның картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алып, эдerti чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тываның билдингир кижилериниң (чогаалчылар, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын, эртемденнер,) дугайында танып, адап өөренир, улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрөөн чуртунга, ажыл-агыйынга, ёзу-чаңчылдарынга хамаарышкан улуг улустун чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры “Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билир база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырынга чанчыктырары, чараш мөзү-бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунун сайзыралынче кичээнгейин угландырып билерин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредири.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) “Мээң өг-бүлөм”

2-3 харлыг уругларның чугаазының сайзыралы аңгы-аңгы болур, ол чүүл уругнун өг-бүлезинге тускай сайзыралындан хамааржыр. Чамдык уругларның чугаазы шала чедингир эвес бооп болур, сөс курлавыры эвээш, а чамдык уруглар сөстөрни шын адап турар, домактарны тургузарын углап турар болур.

Уругнун бо назынының үезинде чугаа сайзыралынче улуг кичээнгейни ада-ие, башкы салыры чугула, бо назын – уруглары сөс курлавырын чыып, сактып ап, идепкейлиг курлавырлаар, ажыглап өөренир үези. Уруглар үннерниөттүнүп, сөстөрни дыңнап, чугаага ажыглап өөренип аар харык-шинектиг.

Уругнун дыңнап өөренир кичээнгейин, үннерни, сөстү адап тура, шын тынарынга өөредир оюн-мергежилгелерни ажыглаар.

“Авам, ачам, акым, угбам, дуңмам” деп сөстөрниң утказын билип, адап, холу-биле айтып, чуруктан танып, көргүзүп турар. Улуг улусту эдerti кыска домакты катаптап шыдаар. Улуг улустун билдингир кылдыр салган айтырыына “Ийе”, “Чок” деп харыылап азы бажы-биле соганнадып “Ийе”, “Чок” деп харыыны берип турар. Медээни берип шыдаар (“Авам бо келди”, ...), бодунга хамаарыштыр медээ (“Суксап тур мен”, “Соок тур”...), өске кижилерниң чүнү кылып турарын дыңнадып турары (“Ап алды”. “Маңнап олур”). Ойнап тура, иштинде чугааланып турары (“Мону ап ал”. Дириг амытаннар өттүнүп: “Шу-шу”, “Хөг-хөг” дээш оон-даа өске ...).

Харылзажырының аргаларын ажыглап турар: кый дээр (“Бээр кел”), адын адап азы “авай”, “акый”; дилээр, чоруп тура, байырлажыр.

Эвилен-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билер, улуг улусче “Силер” деп чугаалажыры (“Маңаа олурунар”. “Борта олурунар”...). Улус чүве бээрге, ийи холдап алып, “Четтирдим” деп чугаалаар.

Чурттап турар чериниң адын өөредип каарга, билип, адап турар (“Мээң бажыңым”). Өске өглерге келгеш, мендилежир. Улус чүве айтырарга, кортпайн, дидим, ыткыр кылдыр харыылаар.

2 харлыг уруг боду чиигенип алырын медегеп билир, авазыңга чугаалаар.

Бичии уруглар улуг улусту өттүнкүсээр, оларның чугаазын дораан өөрени тыртып аар, ынчангаш ада-ие, кижизидикчи башкы өг-бүлө этикедин сагып өөредир.

2-3 харлыгларның чугаазы чарт үнүп кээринге, чүвени сактып алырыңга, шын адап өөрениринге “Мээң өг-бүлө” деп темага янзы-бүрү уjur-уткалыг оюннарны ойнадыр, кыска шүлүктөрни доктааттырар, салаа-сайгыдыңга, мага-бодун дадыктырарыңга тыва улустуң аас чогаалыңдан, амыдыралыңдан үндезилеттинген шимчээшкинниг оюннарны ойнадыр. Ойнаарактарын чыскаай салып алгаш: “Бо мээң авам”, “Бо ачам”, “Бо акым...угбам, даайым, күүйүм, чаavam, честем” деп адаттырып, ада-иениң, төрелдерниң дузазы-биле хөй адаттырып, домактар тургустуруп өөредир.

Тускай темалыг оюннарның дузазы-биле уругларның тыва чугаазын сайзырадыр арга, мергежилгелерни кылдыртыр.

“Өг”, “бажың” деп билиишкиннерниң ылгалын тодарады бээр, өгнүң, бажыңның дериг-херекселдерниң аттарын, өңнерин адап турар, домактарны тургузуптар харык-шинектиг.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

“Төрелдерим ажыл-ижи”

Эш-өөрү, улуг кижилер-биле харылзажыр, дилегни күүседип турар (Айтырып көрөм, өөрээниң илерет, дузалажывыт...).

Эвилен-ээлдек болурунуң эге дуржулгазын билир, улуг улус-биле “Силер” деп чугаалажыры чаңчылчып бар чыдар.

Бодунуң адын, фамилиязын, авазының, ачазының аттарын хүндүлел ёзузу-биле адап турар.

Авазын, ачазын, чоок кижилерин таныырыңдан аңгыда, “даайым-күүйүм, акым-чаavam, угбам-честем, даай-авай” деп сөстөрниң утказын билип турар, харылзаалыг чугааның бөдүүн аргаларын билип турар. Чуруктардан акызын, чаавазын болгаш өске-даа төрелдерин айтып, адын хүндүткел ёзузу-биле адап шыдаар.

“Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрниң уткаларын билип турар, оюннар үезинде сөстөрни ажыглап, сөс курлавырынче кирип турар. Малчын болгаш оон-даа өске мергежилдиң кижилеринге хамаарышкан сөстөр-биле таныжып, сактып, шын адап турар.

Кижилерниң мага-бодунуң кезектериниң аттарын, чүвелерниң кезектериниң, бүткөн чүүлүн, өңүн, шынарын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни билип турар (чүвүрнүң хончuzu, ак-көк дээр, дүктүг тон, тас баш, хөй ыяш, чес хөнек, кежээ удуур, сылдыстыг дүн...).

Тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чуруктарны көрүп, чечен чугааларны дыңнап, аас чугаазыңга ажыглап, сөс курлавырын байыдып турар.

Чуруктарны көрүп азы дыңнаан кыска тоолунда чүве аттарын “Кандыг?”, “Чүнү кылып тур?”, “Кайда?” дээн чергелиг демдек ады, кылыг сөзү тургузуглуг сөс каттыжыышкынын тургузуп турар (чүгүрүк аът, аът оъттап турар...)

Бөдүүн домактарны тургузуп турар (угбам чанып келди, ачам ажылдап турар, мал оъттап турар).

Чугаазыңга чаңгыс аймак кежигүннерни кирип турар (Циркке теve, аът, көге-буга көрдүм).

Улус-биле ажык, хостуг чугаалажып турар (диалог чугаага, хөй улус аразыңга чугаага киржилгелиг). Эптиг-эвилен чугаа кылырыңга, бодунуң сагыш-сеткил байдалын илередиринге чаңчыгып турар (“Экии”, “Четтирдим”, “Байырлыг”, “Меңээ солун”...).

Улустуң аас чогаалыңдан тыва тоолдарны сонuurгаар болгаш оон-даа өске хевирлерин дыңнаарыңга ынак.

Чогаалда болуушкуннарны эдерти билип оар, маадырлар-биле кады хөлзеп, өөрүп билир.

Дыңнаан чогаалыңга дүүштүр сценажыткан оюннарга киржип турар.

Шүлүк, тывызык, үлегер чугааларны шээжи-биле чугаалап турар.
Номга ынак, ооң чуруктарын сонуургап көөр, чуруктарга дүүштүр харылзаалыг чугааны айтырыглар дузазы-биле тургузуп турар.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)
“Мээң чурттап турар черим”

Чүвелер, болуушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып билир. Черлер, болуушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнуң сөс курлавыры байып турар. Оюн “Кудумчуга” (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг “Арга иштинде кымыскаяк өө”, оюн-шилилге “Тайгада каттар” (адаар, өңүн тодарадыр).

Чурттап турар чериниң, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билир, сактып аар. “Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг” дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас чугаазынга ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып шыдаар. Оюн “Суурумнуң кудумчулары”.

Кызыл хоорай дугайында медээни сонуургал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунуң чурттап турар девискээриниң дугайында медээни улуг улустуң, кижизидикчи башкының айтып бергени-биле таныштырып билир. Даглар, хемнер, хөлдер аттары-биле таныжар, чугаазынга шын ажыглап турар. Оюн “Тываның хоорайлары”, “Чурттап турар черимде кудумчулар аттары”, “Шын адаар” (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзөргө уруглар шын адаар).

Чүвелерниң кезектериниң аттарын, өңүн, шынарын, чүдөн кылдынганын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн “Дедир чугаа” (антонимнер адаттырар), оюн “Дүрген адаар”.

Чугаазынга чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, тып, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстөри, наречие, эвилелдерни кириштирип билир.

Ниити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннерниң онзагайын билир, шын адаарынга чаңчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээзин, тоолун, чечен чугаазын аянынг чугаалаарын өөренип турар.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглекчиниң домактын соонга турары...). Оюн “Дериг-херексел” (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвелер, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап шыдаар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдерти чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонуургак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харызын ыяап манаар. Ол хөйүнү биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер кирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындан айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүрөвес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырарын уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн кирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының шилилгезинден хамааржыр. Ол дугайында чугааны дараазында эгелерде кириген.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)
“Төрөөн Тывам – байлак чуртум”

Кижизидикчи башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып ап турар.

Тыва улустуң ажыл-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралынга, төрөөн черинге, ёзу-чанчылдарынга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрөөлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге киржип, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлезини, ада-иезини, дөргүл-төрели деп билиишкинни угаап-медереп турар.

Тыва чугааның аянынга дүүштүр (сөстөрни адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: **д-[т]**, **б-[п]**); сөстөрдө ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрни шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалынга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижини аразында чугаага киржип турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргөниң, дыңнааның, хайгаарылын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонургалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянныг чугаалаарынга ынак. Рольдап ойнаарынга сундулуг.

Тыва улустуң төрөөн чер дугайында үлегер домактары, ырылары, тывызыктары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар дузазы-биле уруглар аас чугаазын сайзырадыр, тыва шүлүктөрни, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонургап дыңнаар, эдерти чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдерти чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскенин боду тайылбырлап өөренир.

Бодунуң болгаш өскелерниң кылдыныыныга хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)
“Төрөөн черим делгемнери”

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, тыва дылынга дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонургалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, ук кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдөрүн танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрөөн чериниң бойдузунуң онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүнге чугаалап турар...).

Алгыш-йөрээлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүле, дөргүл-төрөл, төрөөн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шингээткен темазынга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медегеп билир, оон иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин билир.

Төрөөн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар (“Мээң кырган-авам чурту”..., “Малчыннарның ажылы”, “Тывада азырал малдар”, “Малдың ажык-дузазы”...).

Аас чугаа культуразын сагып турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрөөн чер, өгбелерниң ажыл-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдерти чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстөрүни, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

“Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар”

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөредир, уругларда бар салым-чаянны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга даянып, чараш мөзү-бүдүшке кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. “Өпей ыры”, “Кадарчының ыры”, “Аңчының ыры”, “Аян-чорукчунуң ыры”, “Мал-маган дугайында ырылар” дээш о.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, “Дүк дою”, “Тараа дою”, “Тарак дою” болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чораны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.

Уруглар ырыларын билири. “Анайларым”, “Хүннээрек көжүп кел!”, “Чочагай” дээш оон-даа өске.

Оюннар: “Чайлагга концерт”, “Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили”...

Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнгө чедир

(2-7 харлыглар)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүргөн чугааларны күүседир.

Башкызын өтүнүп ойнаар-кызын чөмгөреринге, хепкереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрөөн чериниң бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрээлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрээл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдерти чугаалаары. Йөрээлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билериниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге эртирери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседери.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнге хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар(тыва улустуң национал байырлалдарынга дүүштүр): “Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!”, “Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы”, “Аалга кирген кижини аяк эриин ызырар”, “Сагышты ыры-биле ажыдар”, “Хөөмейим кагбас-ла мен”, “Дыңгылдайлап ойнап берээл”.

2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры **“Турза – узун, тутса – мөгө”**

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыйткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүнү шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнүгө чедир *(2-7 харлыгларга)*

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). “Чылгычылар”, “Алдын орду”, “Алагатай”, “Чыдыг кодан”.

Оюн “Чарыш”. Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өтүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар: “Аът чарыштырары”, “Бодалажыры”...

Оюн “Хүреш” (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өтүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештин бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн “Шыдыраа” (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, “Мерзе”, “терге”, “ноян”, “теве” болгаш оон-даа өске билишкыннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. “”Буга шыдыраа”.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрүнү шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн “Ча адары”. Ча адып ойнаарынга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрүнү шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алып. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң байырлалдарында (дүк дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас чугаазын чаа сөстөр курлавыры-биле байыдары.

2.4. Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: «Мээң өг-бүлөм»

Сорулгазы: 2-3 харлыг уругларның ниити сайзыралының болгаш чугаазының сайзыралынга дүүштүр өг-бүлө темазынга хамаарышкан тыва сөстөр-биле уругларны таныштырары база аас чугаазынга ажыглап өөредири, меделердиди-биле сактып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Уругларга чоок төрелдерин *танып*, оларның *чүнү канчап турарын*, *санын* тодарадып, *чурттап турар черин билиринге* база чүвөлөр аттарын шын адаарынга өөредири. Тоолдарны *дыңнап билир*, *үлегер домактарның* утказын билип, сайзыралынга дүүштүр чугаалап өөренирин сайзырадыры.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң өг-бүлөм!»	Бичии уругларга «авам», «ачам», «угбам», «дуңмам» деп өг-бүлө кижигүннерин, кеткен хевин ылгап турар болгаш бодунуң адын шын адаар кылдыр өөрөдир. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң кижигүннерин тып, аас-биле шын адаттырар, кижиниң тургузуунуң кол кезектерин таныштырар. Бөлүкте башкызының, ажаакчызының база бодунуң адын ададып өөрөдир, херек чүүлдерни башкызынга чугаалаар деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры. - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары)	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!»	Сөс курлавыры: экии, амыр, хүн, мээң, сээң, хеп, бөрт Сөс каттыжышкыннары: мээң адым, сээң адың, мээң хевим, мээң бөргүм
		2-ги кичээл: «Бо авам, бо ачам».	Сөс курлавыры: бо, ачам, авам, чүвүр, хөйлен Сөс каттыжышкыннары: авам эргим, ачам шыырак, авам чараш, авам эки, бо авам, бо ачам, бо чүвүр, сээң хөйлеңиң.
		3-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң авам, ачам».	Сөс курлавыры: холу, буду, арны, ишти Сөс каттыжышкыннары: авамның холу, ачамның буду, угбамның арны, мээң иштим, бо буду, бо караа.
		4-кү кичээл: «Мээң башкым»	Сөс курлавыры: башкы, ынак, кижизидикчи Сөс каттыжышкыннары: мээң башкым, башкы чараш, кижизидикчи башкы, башкым ады...
Октябрь «Мээң өг-бүлөм»	Өг-бүлезинде чоок кижилерни канчаар адаарын, оларны шын ылгап өөрөдир. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң кижигүннерин тып, аас-биле шын адаттырып билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Чурук дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!»	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам Сөс каттыжышкыннары: мээң кырган-авам, мээң кырган-ачам, бо кырган-авам, бо кырган-ачам, кырган-авамның холу, кырган-ачамның буду, кырган-авам чараш.
		2-ги кичээл: «Бо даай-авам, бо даайым».	Сөс курлавыры: даайы, даай-авам, бо Сөс каттыжышкыннары: мээң акым, бо акым, акым шыырак, мээң акым кежээ
		3-кү кичээл: “Мээң дуңмам, мээң угбам, мээң акым”.	Сөс курлавыры: акым, шыырак, кежээ, дуңмам, угбам, акым Сөс каттыжышкыннары: мээң акым, акым кежээ, бо дуңмам,

	- Төрээн дылынга харылзажыры		угбам чараш, хөй бажыңнар, чаңгыс кижиги, хөй кижилер
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм».	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам, дунмам, угбам, мээң, холу, буду, арны, ишти, кырган-авам, кырган-ачам, акым, шыырак, кежээ, бирээ, чаңгыс, хөй, бажың, кижиги
Ноябрь «Мээң эштерим болгаш садигим»	Эштериниң аттарын шын чугаалап турар кылдыр өөредир. Бодунуң харын, эштериниң харын шын чугаалап, санап билиринге чаңчыктырар. Чаңгыс – хөй деп сөстөрниң уткаларын оюн дамчыштыр билиндирер. Бодунга хамаарыштыр медээни берип шыдаар кылдыр кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг ойнап күүседир оюннар - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрээн дылынга харылзажыры - Дидактиктиг оюннар	1-гикичээл: «Чаңгыс – хөй» деп сөстөр	Сөс курлавыры: бир (бирээ), чаңгыс, хөй, бажың, кижиги... Сөс каттыжышкыннары: хөй кижиги, чаңгыс бажың, чаңгыс эжик, хөй ойнаарактар
		2-ги кичээл: «Мээң харым»	Сөс курлавыры: мен, үш, ийи, хар, сээң, мээң Сөс каттыжышкыннары: мээң харым үш, сээң харың ийи
		3-кү кичээл: «Мээң эштерим»	Сөс курлавыры: эжим, эштерим, найыралдыг, ойнаар, ады Сөс каттыжышкыннары: ынак эштерим, эжим ады..., эжимниң хары үш, найыралдыг ойнаар
		4-кү кичээл: «Кылдыныглар медээлээри»	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, сускаар, соок, шылаар, аарышкылыг, хунаашпас, былаашпас Сөс каттыжышкыннары: сускап тур мен, аштап тур мен, удуурум ол, авам чедип келди, апарды, берди, эккелди
Декабрь «Мээң садигим»	Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр сөс каттыжышкыннарын тургузуп өөредир. Айтырыгга «ийе» азы «чок» деп харыыладып чаңчыктырар. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Дидактиктиг оюннар - Уругнуң чугаалажырынга сонургалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр органы бээр - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «ийе», «чок»	Сөс курлавыры: ийе, чок
		2-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «улуг», «бичии»	Сөс курлавыры: улуг, бичии, тавак, стакан, хлеб, Сөс каттыжышкыннары: улуг бажың, бичии ойнаарак, улуг тавак, бичии хлеб, бичии омааш
		3-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Сайзана»	Сөс курлавыры: орун, стол, сандай, кавай, аптара, суугу, сыртык, чоорган, паш, омааш, эжик Сөс каттыжышкыннары: бо орун, улуг стол, бичии омааш, чараш сыртык, чаңгыс аптара, эжик аксы
		4-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Кым-дыр?»	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, даараныкчы, чолаачы, тудугжу Сөс каттыжышкыннары: авам – эмчи, ачам, чолаачы, акым – тудугжу, угбам – даараныкчы
Январь «Тыва улустуң аас»	Бичии уругларга кыска хемчээлдиг тоолдарны	1-ги кичээл: А. Шоюн «Койгунак»	Сөс курлавыры: хонук, кодан, ашак, бөрү, арыгже, чаргы, тулуп,

чогаалы» Тыва улустун тоолдары. Авторлуг тоолдар.	номчуп тура, уругларның кичээнгейин хаара тудуп, оларның чугаазынга чаа сөстөр немээр. Тоолду дыңнап тура, дириг амыгтаннарга эки хамаарылганы кижизидер, оларның аттарын сактып алыр кылдыр өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары - Чуруктар-биле ажылдаары - Төрээн дылынга харылзажыры		хүлүмзүрөөн Сөс каттыжыышкыннары: чаргы чарар, ашак биле бөрү, мени чиир дээн-дир, орук олчазы, хүнче көрүп
		2-ги кичээл: «Хайыракан»	Сөс курлавыры: ижээни, ат-алдар, Караты-Хаан, хайыракан, адыг Сөс каттыжыышкыннары: кодан оглу, үңгүр казып, үңгүр казар, ажынмас боду ажынып
		3-кү кичээл: «Ыраажы койгун»	Сөс курлавыры: Сөс каттыжыышкыннары:
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин башкыны эдерти чугаалавышаан, чуруктардан тывар, сүттен кылган тыва чемнерниң аттарын адап өөренир, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Өг тыва чоннуң чурттаар оран-савазы дээрзин билиндирер. Тыва чоннуң азырап чоруур малдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сөстер оюнун ажыглап ойнаар оюннар - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары) -Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, идик Сөс каттыжыышкыннары: чараш тон, чылыг идик, улуг бөрт
		2-ги кичээл: «Тыва чем»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, эът. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Азырал амыгтаннар»	Сөс курлавыры: инек, аът, хой, өшкү, оожум, дүрген Сөс каттыжыышкыннары: инек оожум, аът дүрген, дыдыраш хой, өшкү мыйыстыг
		4-кү кичээл: «Өг – бистиң чоргааралывыс» Шүлүк “Аптара” <i>Өгнүң дөрүн ээлээн Өндүр чарааш аптара. Угулзалап каастаан Улуг сава – аптара.</i>	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге Сөс каттыжыышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Чечен чугаа. Хөвөңмей Ойдан-оол «Уранмааның ойнаар-кызы»	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, херээжен, ынак, чалгыннарлыг, чечектерге, кортук, дааш, омак-хөглүг, куштар Сөс каттыжыышкыннары: ынак шүлүүм, солун чогаал, челээш ышкаш көвей өңнүг, чечектерге хонар, кортук ховаган, маска даажы, уя белен
		2-ги кичээл: «Екатерина Танова» «Ховаганмай»	
		3-кү кичээл: Экер-оол Кечил-оол «Уя белен»	
		4-кү кичээл: Ооржак Делгер-оол «Бызаа»	

Апрель «Сонуургакпайлар»	Уругларны куштар-биле таныштырар. Үлегер домактар, көгүдүглер дузазы-биле уругларны куштарга ынак, куштарны тараа-биле чемгереринге өөредип чаңчыктырар. Үлегер домактарны уругларның сайзыралын барымдаалап доктааттырар. Тараадан кандыг чемнер кылырын таныштырар. Уругларны башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хептереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг кириштирер Кылып чорудар ажилдар: - Дидактиктиг оюннар - Эдерти чугаалары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-и кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, ойт-сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган Сөс катгыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.
		2-ги кичээл: «Куштар – бистиң өңнүктеривис» Эжер-оол Кечил-оол «Уя белен» шүлүкке катаптаашкын	Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көгө-буга, чалгыннарлыг, даштын Сөс катгыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик-чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук, даштын соок
		3-кү кичээл: «Көгүдүглер»	«Бөөп-бөөп, бөпүйлен», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ кижини», «Бирээ, ийи, караң шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!»
		4-кү кичээл: «Үлегер домактар»	Куш уялыг, Кижини чурттуг. <i>Эртем чокта, Эртен база дүн</i>
Май «Сонуургакпайлар»	Улустуң аас чогаалының биче хевирлерин ажыглавышаан, уругнун аас чугаазын сайзырадыр. Кылып чорудар ажилдар: - Дидактиктиг оюннар - Эдерти чугаалары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Ада-ие-биле кады ажилдажылганы сырый чорудары	1-ги кичээл: «Өпей ырлар» Матпаадыр	Өпей сарыым, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Удуй берем, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Чаңгыс уруум, оой-оой, Чайгап ор мен, оой-оой, Авайынга эргеленгеш, оой-оой, Амыр удуй берем, уруум, оой-оой.
		2-ги кичээл: «Кавай»	Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс катгыжышкыннары: кавайга удуур, өпояны чайгаар, чымчак кавай
		3-кү кичээл: «Тывызыктар»	Дөрт булуң Дөңгүр аас. (Аптара) <i>Ашак кадай чогушту, Аал ишти тотту. (Согааш, бала)</i> Даалык-даалык чоруктуг Талдар картты чемиштиг. (койгун)
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Бүдүн чыл тургузунда уругларның өөрөнгөн чүүлүн катаптаар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрөлдөрүм ажил-ижини»

Сорулганы: уругларның чоок кижилерин ниити болгаш хуу аттарын адап, айтып билир, улуг-бичии кижилер аразында хүндүткел ёзузун сагып билиринге даянып, тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижинге хамаарышкан чаа сөстөрүн шын адап, утказын билип, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге, сөс курлавырын байыдарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. “Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрүн уткаларын билип турар болгаш янзы-бүрү оюннар үезинде сөстөрүн ажыглап, сактып ап, шын адап турарын чедип алыр.

Дидактиктиг мергежилгелер дузазы-биле чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар,

шээжи-биле доктаадыр арга-шинээн сайзырадыр. Тыва улустуң аас чогаалынын дузазы-биле чоннуң сагылгаларын сайзыралының аайы-биле шиңгээдирин кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
<p>Сентябрь «Экии, чаштар сады!»</p>	<p>Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, уругларның чугаазын өг-бүленин кежигүннерин илереткен сөстөр-биле, мергежилдер аттары-биле байыдар. Башкыларын хүндүлээр чорукка кижизидер. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткиир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Түңнел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылзажыры 	<p>1-ги кичээл: «Экии, чаштар сады!»</p>	<p>Сөс курлавыры: экии, байырлыг, амыр, хүн Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, эки өөренир, чаптанчыг чаштар</p>
		<p>2-ги кичээл: «Авам – эмчи, ачам - чолаачы» (аңчы...) Е. Танова «Бичии чолаачы» Э. Кечил-оол «Чолаачы мен»</p>	<p>Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук Сөс каттыжышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар</p>
		<p>3-кү кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам - малчыннар»</p>	<p>Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг, мал Сөс каттыжышкыннары: малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар</p>
		<p>4-кү кичээл: «Башкы – хүндүткелдиг сөс»</p>	<p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлээр, дыңнаар, ажаакчы Сөс каттыжышкыннары: ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы</p>
<p>Октябрь «Ажыл-ишчи төрелдерим»</p>	<p>Чоок төрелдерин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, мергежилдер аттары-биле ам-даа байыдар. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткиир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Түңнел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылзажыры 	<p>1-ги кичээл: «Угбам саанчы, честем кадарчы»</p>	<p>Сөс курлавыры: угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, инек кадарар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемниң ады, мээң честем ажылчын...</p>
		<p>2-ги кичээл: «Даайым хойжу, күүйүм даараныкчы»</p>	<p>Сөс курлавыры: даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина Сөс каттыжышкыннар: даайым хойжу, ол кежээ, күүйүм даараныкчы, ол ажылчын</p>
		<p>3-кү кичээл: «Акым – тудугжу, чаavam – садыгжы»</p>	<p>Сөс курлавыры: тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаavam), садыг, садыгжы, суур, бажың Сөс каттыжышкыннары: акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың</p>
		<p>4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң төрелдерим ажыл-ижи»</p>	<p>Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук,</p>

		Катаптаашкын	малчын, кадарчы, аал, угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар, даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина, тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың Сөс каттыжыышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар, малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар, ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы, инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемниң ады..., акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Бичии уругну улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлөп өөрөдир, чораан черинге “Четтирдим” деп хуулгаазын сөстү ажыглап чоруурунга кижизидер. Ак биле кара өңнүң ылгалын билиндирер. Чүвениң эвээш, хөй деп түнүн билирингечаңчыктырар. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Ниитилелде доктааттырган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Четтирдим» – деп хуулгаазын сөс	Сөс курлавыры: четтирдим, экизин, өөрүүр, амыраар Сөс каттыжыышкыннары: улуу-биле четтирдим, өөрүп тур мен, өөрүшкү
		2-ги кичээл: «Силер» – деп чараш сөс	Сөс курлавыры: силер, улуг, кижиге, хүндүлээр, сагыыр Сөс каттыжыышкыннары: улуг улус, бичии кижиге, хүндүлээчел чорук
		3-кү кичээл: Өңнер (ак, кара, кызыл)	Сөс курлавыры: кара, ак, кызыл, өң, тон, хана, пөс, өңнээр, будуур Сөс каттыжыышкыннары: кара булут, ак хана, кара идик, кызыл идик, ойнааракты будуур, агартыр чугайлаар
		4-кү кичээл: Чаңгыс – хөй	Сөс курлавыры: эвээш, хөй, чаңгыс, ногаа аймаа, уруглар, уруг, оол, ыт, диис Сөс каттыжыышкыннары: хөй уруглар, чаңгыс оол, хөй ыт, чаңгыс диис
Декабрь «Солун үе»	Уругларны дириг амытаннарга ынак, оларны канчаар камгалап болурунуң аргаларының дугайында билиндирер. Уругларның идепкейлиг чугаазын сайзырадыр, айтырыгларның дузазы-биле кыска домактарны тургузар болгаш сөс курлавырын байыдар. “Тараа чокта хлеб чок” деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар:	1-ги кичээл: «Кыжын куштар» Э. Кечил-оол «Бора-хөкпеш» Е. Танова «Бора-хөкпеш», М. Күжүгет, «Бора-хөкпеш» О. Сувакпит «Куштар хөөнү»	Сөс курлавыры: тараа, хүннээр, дөгеленир, уя, ыраажы, өңнүктөр, амыраарлар, күжүрлер, өөрүшкүлүг, Сөс каттыжыышкыннары: борбак хырны, хилинчек чок, күжүр хөкпеш, хырны тодуг, чылыг уя, куш оолдары, соок үе, таалап тодар, хүннээрке дөгеленир, хөглүг чаштар, куш ырл аар, чараш үн, күжүр тодуг
		2-ги кичээл: «Дириг амытаннар» О. Делгер-оол	Сөс курлавыры: черлик, дириг, дилги, бөрү, адыг, диин Сөс каттыжыышкыннары:

	<p>- Эдерти чугаалаары Кыдыындан хайгаараары (чувелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)</p> <p>- Сюжеттиг чуруктар-биле ажилдаары</p> <p>- Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>«Диңчигеш» Э.Кечил-оол «Одунган адыг» М. Күжүгет «Адыг», «Диңчигеш» Чурук-биле ажыл</p>	<p>сыргаларлыг кулактарлыг, диңчигеш чараш, чыргап хонар аңчыгаш, казырыктыг тооруун, адыг күжүр, сырбаннадыр оттурупкан, адыг ижээнинде, борбак арга, зоопарактыг хоорайже, улуургак чан, дидим дүрген, диңчигеш угаанныг, курлап аар, кажар дилги</p>
		<p>3-кү кичээл: «Азырал амытаннар» О. Делгер-оол «Бызаа», «Кулун», «Бактавас мен», «Анайлар болгаш эзирлер» шүлүктөр Э.Кечил-оол «Анайларым - ийиспейлер», «Бызаам», «Теве», «Аьт»</p>	<p>Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аьт, кулун, амытаннар Сөс каттыжыышкыннары: инекти саар, өшкүну кадарар, хойну имнээр, аьтты мунар, хураганны эмзирер</p>
		<p>4-кү кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен»</p>	<p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, сугат, оьт-сиген, комбайн, аьттыг терге, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган Сөс каттыжыышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.</p>
<p>Январь «Тыва улустун аас чогаалынын кол хевири – тоолдар»</p>	<p>Улустун аас чогаалынын кол хевири тоолдарны катаптап, оларнын дузазы-биле чоннун сагып чоруур ужурлары-биле таныштырып, ээлдек-эвилек чорукка уругларны кижизидерин уламчылаар. Оон-биле чергелештир орус улустун тоолу-биле база таныштырар. Очулга. Кылып чорудар ажилдар: - Тоолдарны дыңнааш, утказын чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: Тыва улустун тоолу «Ийи күске»</p>	<p>Сөс курлавыры: Сөзүглел-биле ажыл чем, чимзенир, сүт, чыкпак, кудурук, халбактаныр, тоттур, чөшпээрешкен, четтикпейн, шартайып, чазый, чилчии, дем Сөс каттыжыышкыннары: Шимээн чок барган, бичежек күске, улуг күске, ийи күске, чем тыппайн, чимзенип чорааш, ээн өг, чыкпак кара паш, хайындырган сүт, долгандыр халчыр</p>
		<p>2-ги кичээл: Тыва улустун тоолу «Мун кара хойлуг Бумбаадай»</p>	<p>Сөс курлавыры: ашак, Эки-Бора, Багай-Бора, шивишкин, хаан, көжээ Сөс каттыжыышкыннары: ийи кара кускун, ийи көк бөрү, багай чадырын, чаңнык дүжер, кижинин шивишкиннерин, даш көжээ</p>
		<p>3-кү кичээл: Тыва улустун тоолу «Үш оолдуг ирей-кадай»</p>	<p>Сөс курлавыры: арттырбас, хунаажып-былаажып, кылаштажып, коңгулуур, көрүнчүк, сууржугаш, шооча, Маңгыс-Хаан, амы-тын, Караты-Хаан Сөс каттыжыышкыннары: аьш-чем арттырбас, беш чүзүн малада-иезинин чурту, сөөлгү үеде, Сүт-Хөл чурттуг, үш оолдуг</p>
<p>Февраль</p>	<p>Тыва хептернин хевирлери-</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва хеп»</p>	<p>Сөс курлавыры: тон, кур, борт,</p>

«Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	<p>биле таныштырар, тыва чемнернин аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Бурун шагдан өгнүң болур болбас дүрүмнерин өөредир, кол дериг-херекселдерин билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чурук-биле ажыл - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры 		<p>кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөөниг, негей, чаргаш, ой тон, кажык, аът, инек, хой, өшкү</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон</p>
		<p>2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Тыва чемнер»</p>	<p>Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөмө.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Ада-чурттун камгалакчылары»</p>	<p>Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы, томаанныг чорук, кээргээчел чорук,</p>
		<p>4-кү кичээл: «Өг – тыва чоннуң чурттаар оран-савазы» Тыва улустуң эт-херекселдери. Өгже экскурсия.</p>	<p>Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге, өдек, мал, малчын</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш, арыг агаар, борбак хараача</p>
<p>Март «Тываның уруглар чогаалчылары»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Доктааткаш, чугаалаары - Түннел чугаага киржири - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонургап чугаалаары, эдерти чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры 	<p>1-ги кичээл: Э. Кечил-оол «Аът», «Тенекпей», «Хаван оглу»</p>	<p>Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, херээжен, ынак, кайгап ханмас</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: уруглар чогаалчызы, херээжен чогаалчы, уран-шевер одурут, ынак шүлүүм</p>
		<p>2-ги кичээл: «Екатерина Танова» «Шалың», «Чеченмаа», «Сашутка», «Хүнчүгеш»</p>	
		<p>3-кү кичээл: «Олег Сувакпит» «Шивижигеш» ыры</p>	
		<p>4-кү кичээл: Ч. Кара-Күске «Дииспейнин үлегери», «Шетте хар», «Кырган-авамның баскан быштаа»</p>	
<p>Апрель Улустуң аас чогаалының биче хевирлери</p>	<p>Тывызык, үлегер домак таварыштыр уругларны хайгаараачал, эскериичел болурунга чаңыктырар. Улустуң аас чогаалы бичии уругларны кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурунга кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Доктааткаш, чугаалаары 	<p>1-и кичээл: «Үлегер домактар»</p>	<p>Иелиг кыс шевер, Адалыг оол томаанныг. <i>Ада төөгүзү – алдын,</i> <i>Ие төөгүзү – моңгун.</i></p>
		<p>2-ги кичээл: «Тывызыктар»</p>	<p>Шуглак чок удуур, Суг чок чуннар. (Моортай) <i>Тывызыым – дытта,</i> <i>Тоолум – дошта (Диң, балык)</i></p>
		<p>3-кү кичээл: «Өпей ырлар»</p>	<p>Авайымның, оой-оой, Өпей ырын, оой-оой,</p>

	- Эдерти чугаалаары - Ыры-шоор, хөгжүм херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры - Плакат-биле ажыл (кижиниң тургузуун чуруп каан плакат) - Төрөөн дылынга харылзажыры		Тааланчыын, оой-оой, Дыңнаалынар, оой-оой.
		4-кү кичээл: «Көгүдүглер»	«Бөөп-бөөп, бөпүйлең», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ кижи», «Бирээ, ийи, караан шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!»
Май «Чаптанчыг үе»	Кижиниң тургузуун өөренип тура, чүнү канчап билирн тодарадыр.Кавайны чүден кылып каанын, ойнаар-кысты канчаар чыгтыраарын уругларга сонуургадып көргүзөр. Уругларны бичиизинден угаан- сарыылдыг, эт-севинге камныг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Түңнел чугаага киржири - Даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кижиниң тургузуу»	Сөс курлавыры: хол, бут, баш, кулак, думчук, салаа, салаалар, дыргак, дыргактар, баш дүгү, чаак, карак, моюн, чүстөр, ишти, ооргазы, дискээ Сөс каттыжышкыннары: дыыжы кулак, чараш карак, узун салаалар, кызыл чаак, ишти тодуг, будаан дыргактар, узун чаш, арыг-силиг мага-бот
		2-ги кичээл: «Кавай»	Уругларның бот-боттарының аразында харылзаалыг чугааны чорудары-биле оюнну ойнадыр, өпөй ырын ырлап, ойнаар-кысты чайгаар.
		3-кү кичээл: «Чүнү кылып билир мен»	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, чуруур, шураар, ойнаар, бижиир, номчуур, тенектенир, ижер, кылаштаар, шошкуур, мегечинээр, каастаар, мегелээр, каттырар, шошкуур Сөс каттыжышкыннары: арыг-силиг чемненир, үе- шагында удуур, ыгтыкыр номчуур, оожум кылаштаар, чараш бижиир, шагында ойнаар
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: Уругнуң бодунуң чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларның уjur-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Бодунуң ат-сывын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле адап, бажыңының адресин ыяк билир кылдыр өөредир. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культураларның ажык-дузазын билип алырын чугаалап бээр, үнезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажыл-чорудулга дузазы-биле билиндирери. Уругларны бичиизинден тура ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь	Уругларның эге билиинге	1-ги кичээл: «Экии, эш-	Сөс курлавыры: өөренир, чаа,

«Мээн чурттап турар черим»	даянып алгаш, «Кым?» деп айтырыгга шын тода харыылап, чүнүң дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салырын, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын өөредери. Өске черге чааскаан арткан таварылгада шагдаа ажылдакчыларын кыйгырарын билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг оюннар - Төрээн (тыва) дылыңга харылзажыры - Чуруктар-биле ажыл - Аас чугааның хевирлери-биле ажылдаары	өөрүм!»	хөглүг, чайын, сууржуң, Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир
		2-ги кичээл: «Мээн өг-бүлөм» (катаптаашкын) Ч. Кара-Күске «Ава», «Ача», «Дунмам», «Угбам», «Акым», «Кырган-ава», «Кырган-ача» Шын адалга.	Сөс курлавыры: фамилия, авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө Сөс каттыжышкыннары: бичии дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым
		3-кү кичээл: Саннар 1-5	Сөс курлавыры: бирээ (чаңгыс), ийи, үш, дөрт, беш, салаа, салаалар, хол, холдар, бут, буттар, кижжи, Матпаадыр, Бажы-Курлуг, Ортаа-Мерген, Увай-Шээжең, Биче-Бөөвей, салаа, салаалар, хол, беш-беш Сөс каттыжышкыннары: чаңгыс кижжи, үш салаа, матпаадыр паштанган, малын чалап, саанын саар, орук тургаар
		4-кү кичээл: «Ынак башкым»	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе
Октябрь «Кызыл – ынак хоорайым»	Тыва Республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда светофорларның өңнерин өөредери. Тураскаалдар-биле янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүң дузазы-биле төрээн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидер. Салааларын базып, бешке дээр санап оргаш, кудумчуларын санаар Кылып чорудар ажылдар: - Чуруктар-биле ажыл чорудары - Дидактиктиг оюннар - Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрээн дылыңга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кызыл хоорай» Л. Чадамба «Кызылым» О. Сувакпит «Эргим Кызыл» Кызыл хоорайның тураскаалдары, оларның ужур-утказы (Ынак суурум «...»)	Сөс курлавыры: ыдык ыры, герб, тук, музей, театр, хүрээ, Арат шөлү, тураскаалдар билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, ат-алдар, кезээ мөңгө Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер
		2-ги кичээл: «Кызыл хоорайымның кудумчулары» (Суурумнун кудумчулары)	Сөс курлавыры: кудумчу, ажыл, орук, делгем, кызаа, чаа, кол, Кочетов, Лопсанчап, Ленин Сөс каттыжышкыннары: делгем кудумчулар, чаа орук, кызаа орук, чараш кудумчу, кол кудумчу
		3-кү кичээл: «Светофор» Өңнер (ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан)	Сөс курлавыры: ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан Сөс каттыжышкыннары: ак хөвөң, ак койгун, ак диис, кара ыш, кара ыт, кызыл тук, кызыл сумка, сарыг бүрү, сарыг ук, көк хөйлең, көк демир-үжүк, ногаан бүрү

		4-кү кичээл: «Кызыл хоорайымның чанында даглар, хемнер» (Суурумнуң чанында даглар, хемнер)	Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терең, агым, Енисей, Дөгээ Сөс каттыжышкыннары: хем чоогу, агым хем, Енисей хем, Дөгээ даа, кадыр даг
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Тываның мал-маганының дугайында ургуларның билиин тодарадыр, черлик болгаш азырал амыгтаннарның хевиринден көргөш, ылгап билир кылдыр өөредир, оларның амыдыралы-биле таныштырар. Шаандан тура өгбелеривис өгге чурттап чораан, оларның хүндүткелдиг чеми – тараа деп билиндирип, бичиизинден ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге, аңаа чоргаарланырынга кижизидер. Ава чокта, хүн чок дег деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл - Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер) - Дидактиктиг мергежилгелер - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны хайгаарап көөрү) - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Черлик болгаш азырал амыгтаннар» М. Күжүгет «Эник» шүлүк, Т. Кызыл-оол «Бодаган» В. Бианки «Адыг оолдары» чечен чугаа М. Өлчей-оол «Анайларым» Кызыл дептер-биле таныжылга. Теманы өөредип тура, удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглаар (Антонимнер)	Сөс курлавыры: инек - бызаа, аът – кулун, хой – хураган, өшкү – анай, серге, молдурга, буга, шары, сарлык, тева – бодаган, адыг, кайгун, бөрү, дилги, диин Сөс каттыжышкыннары: сүттүг инек, чортар аът, мыйыстыг өшкү, мөгеннерлиг тева, дүктүг сарлык, аштаан адыг, хүрең адыг, ак адыг, кажар дилги, чаптанчыг диин, улуг аң, бичии аң, азырал амыгтаннар, черлик амыгтаннар
		2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң чоргааралы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушка «Өг – кайгамчыктыг оран»	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажаң, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижиги
		3-кү кичээл: «Тараа – буянын чем» Р. Ондар «Согааш»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, сугат, оыт-сиген, комбайн, аыттыг-терге, согааш-бала, тара дүгү, тыва далган Сөс каттыжышкыннары: сыпта тараа, тарааны хоорар, ону тырттар, чиирге чаагай, дүрген тодуучал, хүндүлүг чем
		4-кү кичээл: «Авалар хүнү» А. Даржай "Ава" чечен чугаа. Чуруктар-биле ажыл: С.К. Ланзы «Портрет матери». С. Ш. Саая «Две матери».	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг
Декабрь Тыва улустун аас чогаалы	Аас чогаалының биче хемчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннуң амыдыралының байдалын, кижилерниң аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскен	1-ги кичээл: «Тывызыктар»	Самдар эвес хирезинде, Чамашкызы көвей (Инек) <i>Аргада ак баитыг ашак олур (Төжөк)</i> Буян талдың буду чүс «Тараа»
		2-ги кичээл: «Үлегер домактар»	1. Сеткилдиң бичези херек, Саваның улуу херек. 2.Аалга кирген кижиги, аяк эрии ызырар.

	деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры		3. Кижиге болуру чажындан, Аът болуру кулунундан.
		3-кү кичээл: «Өпей ырлар»	Янзы-бүрү өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир
		4-кү кичээл: «Дүрген чугаа», «Узун тыныш». (Матпаадыр, «Сылдысчугаш» солун).	«Билдим билдим биче шынаа» «Бир бала, ийи бала»
Январь «Чашкы үем»	Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирип, оларның ажык-дузанын тайылбырлаар. Тыва чоннун шаг-шаандан ойнап келген оюну кажыкты таныштырар. Тоолдар таварыштыр чаш уругнун мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры - Шиижиткен юннаар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары» «Аскак кадай», «Өртеңнежир»	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүптер, кажык, тевек Сөс каттыжышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлежип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлежип алыр, эжин хүндүлээр
		2-ги кичээл: «Кажык» «Дөрт берге дүжүрер», «Аът чарыштырар» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым»	Сөс курлавыры: аът, инек, хой, өшкү, дөрт, арга. Сөс каттыжышкыннары: дөрт тала, кажыктың азы, хой дүжер, оюн ойнаар, чараш оюн
		3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар» (Матпаадыр, «Тыва улустун тоолдары»).	«Үш чүүл эртемниг оол», «Хадың-Кыс», «Дөң-Хөөжүк», «Койгун биле бөрү», «Пар», «Дилгижек-оол биле Адыг»
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тоолчургу чугаалар таварыштыр уругларны чурттап турар черинге ынак, ооң төөгүзүн билер кылдыр өөредир. Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Тоолчургу чугааларны дыңнап, оларны эдерти чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тоолчургу чугаалар»	Четкер дугайында, албыс дугайында, шулбус дугайында
		2-ги кичээл: «Тыва чем» Э.Кечил-оол «Тыва чемнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чуртун камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-кү кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөөниг, гей, чаргаш, ой тон Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон

Март «Тыва чогаалчылар бичии чаштарга»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Чогаалда чүнү бижип турарын сайгарар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Доктааткаш, чугаалаары - Түңнел чугаага киржири - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: М. Өлчей-оол «Чүктенчип чорааш» чечен чугаа	Сөс курлавыры: хайырааты, ачылаар, харам, чаваа, борбак-сарбак, хемнер, арттар, күш, адыгуузун, хөлге Сөс каттыжышкыннары: хемнер кежер, борбак-сарбак чүвелер, хемнер кежер, арттар ажар, арган чаваа, күш кирер, адыгуузун мал, багай хөлгем
		2-ги кичээл: З. Намзырай «Ынак авай» «Март 8»	Сөс курлавыры: сүүзүннүг, чундуруптар, көрүш, доругар, сагыжымда, чечек, магаданчыг Сөс каттыжышкыннары: аа сүдүң, мандып өзер, чаагай өй, ынак авай, дөмейлээр мен, ырым сүүзүнүнакшылдыг чымчак көрүш
		3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Чазын» шүлүк	Сөс курлавыры: чиртиңейндир, чаңгыландыр, ижээнинден, ала-чайгаар, алгырар, үүже, үнгүр, хек-даваннар, хажызында Сөс каттыжышкыннары: арга-дажын чаңгыландыр, чижик куштар, чырык хүн, чылыг хун, доңган үнүш-бойдус, кышты өттүр, чиик дешкилежир
		4-кү кичээл: С. Таспай «Адыг оглу» чечен чугаа	Сөс курлавыры: чиңгистерлиг, ыяштарлыг, шыргай, айлаң-кушкаш, бора-шиижектер, кызыл-кат, сиден, сывыртаар. Сөс каттыжышкыннары: айлаң-кушкаштың ырызы, узун ыяштарлыг, шыргай өзенниг, долгандыр кызыл-кат, узун сиденнер, үр сывыртааннар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы үеде уругларның харык-шинээ арай-ла кошкай бергенинден, оларны арыг агаарга оюн таварыштыр билииниң деңнелин хынап ап болур. Октаргайже баштай ушкан кижиге Гагарин деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрээн дылынга харылзажыры	1-и кичээл: Оюн «Шилилге» Өңнерге катаптаашкын	Кызыл, ак, көк, ногаан, кара, сарыг.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү» Ю. Гагаринниң хөрек чуруу	Сөс курлавыры: дээр, сылдыстар, дидим, ракета, чинчилер, караңгы, октаргай, ужудукчу Сөс каттыжышкыннары: санап четпес, дидим чорук, дүвү чок дээр, чинчилер дег, баштайгы ужудукчу
		3-кү кичээл: Оюн «Дедир чугаа» антонимнерге катаптаашкын	Дүрген – оожум, ак – кара, чараш – чүдек, хирлиг – арыг, саа – эрги, эки – багай, чаагай – чүдек...
		4-кү кичээл: Оюн «Чарыш»	Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.
Май «Мөгеер бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирер. Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөрерид. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-	1-ги кичээл: «Май 1 – күш-ажылдың байырлалы»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгерезин, тайбың амыдырал.
		2-ги кичээл: Англи тоол «Үш хаванчыгаш» Александр Шоюн	Сөс курлавыры: хаванак, үш, алышкылар, тооваан, күвевээн, даштар, боттары, терезин,

боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	очулдурган.	шагбан, кайгамчыктыг, бажыңчыгаштыг, оймак, казанак, тоглаар, чаштынып. Сөс катгыжышкыннары: быжыг бажың, хөрөөнге чыып алган, улуг бажың идегелдиг бажың, улуг хаванак, шимээн чок, мелегей дуңмалары.
	3-кү кичээл: «Эрес-дидим чоруктуг»	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар, Сөс катгыжышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар
	4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс катгыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүн уругларынга бодунуң төрөөн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлезин, ада-иезин, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген черинин төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктерин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдерти чугааладып өөредери. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлде-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларның ужур-утказын медереп алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, эштер!»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап билир, башкыларын хүндүлээр, кудумчуга чораш, орук дүрүмнеринче эки кичээнге салыр, чаштар бажыңындан тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билир кылдыр өөредир Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Уругну долгандыр турар	1-ги кичээл: «Экии, шупту!»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң, чылыг, дүшкүүрлүг Сөс катгыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир, эштеринге ынак
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери» О. Делгер-оол «Светофор» Чурук чуруур: «Бажыңымдан чаштар садынга чедир орук»	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, тева, аът, шары, шаанда, орук Сөс катгыжышкыннары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук, айыылдыг оттуг-тергелер (машиналар)
		3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм». Өг-бүлө дугайында чурук 1-10-га чедир санаарын катаптаар.	Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг-бүлө, 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10 Сөс катгыжышкыннары: бичии дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-

	хүрээлелдің онзагайы-биле таныштырар - Дидактиктиг оюннар - Төрээн дылынга харылзажыры	4-кү кичээл: «Ынак башкым» Ч. Серен-оол «Башкыларым» Катаптаашкын. «Антонимнер»	бүлөм, кежээ акым Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг, улуг-бичии, ак-кара, чүдек чараш Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе
Октябрь «Тыва – мээң ынак чуртум»	Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглап тургаш, чурттап турар чериниң агаар-бойдузунуң дугайында билиндирер.. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның картазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүң дузазы-биле төрээн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Тываның картазы-биле ажыл - Нарын сөстөрни шын адаары - Тыва республиканың кожууннары - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түңнел чугаага киржири - Ниитилелде доктааттынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер	1-ги кичээл: «Тыва Республика деп чүл?» Өңнерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум»	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлде, төвү, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга Сөс каттыжышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва
		2-ги кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». «Енисей хем» (сүлде демдек, ыдык ыры, тук). Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чадамба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим».	Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыннар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг
		3-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери» Удурланышкак уткалыг сөстөр	Сөс курлавыры: Арат шөлү, музей, театр, фонтан, хүрээ, артистер, ыраажылар, башкы, Сөс каттыжышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлүг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар.
		4-кү кичээл: «Мээң хоорайымның тураскаалдары»	Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ мөңгө Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, билдингир кижилер, хүндүлүг тураскаалдар
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрьның 1-ниң хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Шаандан тура өгбелеривистиң чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-сулгар-биле эмненип, тараа-биле аштанып чемненип чораан деп кижизидер.	1-ги кичээл: «Тыва дыл – ыдык дыл». Беседа «Дыл чокта – чон чок». Катаптаашкын «Синонимнер».	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, утгундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчыдып, хүндүлээр, чараш-көрүштүг-аянгныг, амданныг-чаагай, Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзыдар, чараш эвес сөстөр, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дылым, кижилерниң харылзаазы, чугаа аяны.

	<p>Кылып чорудар ажылдар: - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түңнел чугаага киржири - Ниитилелде доктааттынган чурум ёзугаар дылдын нормаларын сагып харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң оран-савазы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран»</p>	<p>Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аьш-чем Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара баары, оң талазы, солагай талазы, олуг орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аьттыг кижги</p>
		<p>3-кү кичээл: «Тыва чуртумда - тараа-быдаа» «Сыпта тараа» орус ул. тоолу В. Сухомлинский «Сыпта тараа»</p>	<p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, сугтат, оьт-сиген, комбайн, аьттыг терге, согааш бала, тараа дүгү, тыва далган. Сөс каттыжышкыннары: сыпта тараа, хайыралдыг чем, чагаай торт, чигирзиг аьш-чем аймаа, тарааны челбиир, отка хоорар, шоңнаар (соктаар), дээрбеге тыртар.</p>
		<p>4-кү кичээл: «Тываның аржаан-суглары, хемнери»</p>	<p>Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал-байлак, эм-оьттар, бөрү-оьду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы сиңген, ужарларлыг хем</p>
<p>Декабрь «Хөглүг үе»</p>	<p>Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билер кылдыр чаңчыктырары. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып билеринге өөредери. Кыжын куштарга, аң-меңнерге дузалажыры бистиң херээвис деп билиндиреры.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар: - Кызыл дептер-биле ажыл чорудулга - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары</p>	<p>1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын» ар. 24. О. Делгер-оол «Хензигбейлер», «Сарыг бүрү», «Кыш келген»</p>	<p>Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергиин чараш, чылыг хүн.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». Тыва улустуң тоолу «Чаңгыс ой аьттыг үш алышкы».</p>	<p>Сөс курлавыры: тоол, өпей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе, маадырлар, албыс, шулбус, четкер дугайнда билиишкиннерни катаптаар Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижги</p>
		<p>3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» О. Делгер-оол «Бактавас мен», «Бызаа», «Кулун», «Сыын», Э. Кечил-оол</p>	<p>Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрең адыг, диин, чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, теве бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл</p>

		«Чурукчу соок» Р. А. Аракчаа «Сарлык с телёнком» портрет).	амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды катгыштырар.
		4-кү кичээл: «Куштар – кыжын» Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора- хөкпеш», «Көгө- куштар» Кызыл дептер-биле ажыл.	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге Сөс катгыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары
Январь «Чашкы үем»	Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирер, чер- чуртувустун казымал-байлаа- биле таныштырар, оларның ажык-дузанын тайылбырлаар. Улустун аас чогаалында тывызыкты, үлегер домактарны катаптадыр. Тыва республиканың казымал-байлаа-биле, ус- шеверлери-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг мергежилгелер - Төрөөн дылынга харылзажыры - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлери, чуруктары, ойнаарактары хайгаарап көөрү) - Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары» «Кажык» «Аскак-кадай», «Өртеңнежир», «Чинчи чажылары»	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүптер, кажык, тевек Сөс катгыжышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлөжип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлөжип алып, эжин хүндүлээр
		2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа» «Тываның ус- шеверлери» (даш чонукчулары) (хөмүр-даш, алдын, асбест, цемент, чонар-даш)	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр- даш, асбест, алдын, үнелиг, өртектиг Сөс катгыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, Ак-Довуракта даг-дүгү, Чадаанада, Усть-Элегесте, Кызылда хөмүр-даш, Шагаан-Арыгда цемент.
		3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тывызыкты, үлегер домактар»	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан, Сөс катгыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр, угаанныг болур
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери- биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирер. Тыва чоннун оюну кажык-биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары)	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс катгыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон
		2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Тыва чемнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме. Сөс катгыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада- чуртун камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак,

	<p>- Кыдыындан хайгаараары (чувелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)</p> <p>- Дидактиктиг оюннар</p> <p>- Төрээн дылынга харылзажыры</p>		<p>камгалакчы, ада.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы</p>
		4-кү кичээл: «Кажык» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым»	<p>Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур, сөөк</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: кажыкты аштаар, дөрт мөчү, сөөктөн бүткөн, тыва оюн</p>
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыннаары, эдерти чугаалаары</p> <p>- Төрээн дылынга харылзажыры</p> <p>- Кыдыындан хайгаараары (чувелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)</p> <p>- Дидактиктиг оюннар</p> <p>- Чечен чогаалды, шүлүктү дыннааш, эдерти чугаалаары</p>	1-ги кичээл: «Чооду Кара-Күске», «Кырган-аваның баскан быштаа» чечен чугаа	<p>Сөс курлавыры: хавырып, айтырттынар, чурум, кадарыксаар, сөзүн, кайыңарның-даа. Хойлаар, хуннер, быштак</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: дыштаныр хуннер, чымчак быштак, четтикпейн манаар, удур халчыр, келбестээн чылдагаанын, уругларының сөстери-биле, дүштеки уйгузун, шимээн үнген</p>
		2-ги кичээл: «Март 8-биле!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С.Ш. Саая «Две матери» портрет А. А. Даржай «Ава».	<p>Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хунүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг</p>
		3-кү кичээл: О.Сувакпит «Хаважыгаш».	<p>Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланыр, илиг, кудуруктуг, дагыр-магыр, давып-самнаар, хаважыгаш, алараңнаан, кулузун, үгекчигеш, хааржакчыгаш.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: крактары алараңнаан, карыш четпес, узун дуртуг, кулактары халбалчыңнаан, оюн эрээр, өстүрүп каан, халбактанып халыыр</p>
		4-кү кичээл: С. Пюрбю «Ынак Тывам».	<p>Сөс курлавыры: хилиң, эргиир, бойдус, каастаар, хевис, Сибирь, энчек, эгээрттинмес, аалдаар, талыйган, кожааланыр, каастанган, кызыл-тас.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: чайын, кыжын уштунмас; арга-биле шугланган; бойдус каастап аргааш; дээр-биле деңнежиксээр, делгем Сибирь; көрген мен; хуннүң херелдери; далай-биле маргышкан</p>
Апрель «Төөгүнү утпаалыңар»	<p>Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер.</p> <p>Тываны алдаржыдып чоруур спортка сундулуг кижилери-биле таныжылга. Өзүп келгеш, кым болурун тодарадыры.</p>	1-и кичээл: «Кижиниң мага-бодунуң тургузуу».	<p>Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, д иш, диштер, хөрек, оорга, таваңгай</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чүстери, кижиниң чажы, узун чаш</p>

	<p>Кижиниң тургузуун катаптаар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзакчып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлери, чуруктары, ойнарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн дылынга харылзакчыры - Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры 	2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү».	<p>Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг.</p> <p>Сөс каттыжышкыны: октаргайже үнүүшкүн, чивецнешкен сылдыстар.</p>
		3-кү кичээл: «Тыва спортсменнер»	<p>Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржыдар, сураглыг, билдингир, хүндүлүг, хүндүлээчел</p> <p>Сөс каттыжышкыннары:</p>
		4-кү кичээл: «Кым болур мен» Мергежилдер.	<p>Сөс курлавыры: башкы, эмчи, тудугжу, чолаачы, сып, көже, сула, даараныкчы, хойжу</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: эрестиг чолаачы, шевер даараныкчы, сагыш-човаачал эмчи, эвилең-ээлдек башкы</p>
<p>Май «Мөгөөр бис»</p>	<p>Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп билиндирер.</p> <p>Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаар.</p> <p>Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредир.</p> <p>Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Чугааны харылзакчырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээнин үнген дөзүн илередир дээн күзелдин деткиир. - Төрөөн дылынга шын харылзакчыры. 	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал».	<p>Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук,тайбың</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгерезин.</p>
		2-ги кичээл: «Тыва чоннуң амыдыралында аъттың туружу».	<p>Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак,</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът</p>
		3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалыңар».	<p>Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.</p>
		4-кү кичээл: Катаптаашкын.	<p>Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.</p>

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар). Тема: «Төрөөн черим делгемнери»

Сорулганы: школага белеткел бөлүктүң уругларының эрткен чылгы шижээткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле

таныжар, сөс курлавырынбайыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннерниң база өк-била адаар сөстерниң шын адалгазын чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустуң тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринга өөредири. Төрээн чер-чурт дугайында айтырыгларга шын харыыны берип өөрениринге чаңчыктырары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
<p>Сентябрь «Мээң хоорайымның кудумчулары»</p>	<p>Уругларның эге билинге даянып алгаш, өг-бүлезин санап тургаш, ончалап, кайы кудумчуда чурттап турарын айтып билиринге, башкыларын хүндүлээринге өөредири; кудумчуга чорааш, орук дүрүмнеринче кичээнге эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын катап билиндирери; 20 деп санга чедир санап өөредири. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрээн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: «Билиглер хүнү»</p>	<p>Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери», «Транспорт» О. Делгер-оол «Светофор» Е. Танова «Трактор».</p>	<p>Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, тева, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжыышкыннары: ногаан өн, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм болгаш кудумчум» 1-20-ге чедир саннар</p>	<p>Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө Сөс каттыжыышкыннары: бичи дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым.</p>
		<p>4-кү кичээл: «Мээң башкым» В. Серен-оол «Башкыларым»</p>	<p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг Сөс каттыжыышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.</p>
<p>Октябрь «Тыва – ыдыктыг мээң чуртум»</p>	<p>Тыва Ө, Ү, Ң деп үжүктөргө үннерин, өк-биле адаар ажык үннерниң шын адалгазын чедип алып байдалдарны тургузары. Чурттап турар чериниң агаар-бойдузу, эм-үнүштери, тайгатаңдызының дугайында чаа билиглер-биле таныштырары. Тыва Республиканың кожууннарын адап өөредири. Уругларның сайзыралының аайы-биле кожууннарның төвү боор суурларны таныштырып, билиндирери. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Шүлүктүң дузазы-биле төрээн черинге ынак болурунга, патриотчу</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва Республиканың сүлдө демдээ» Кожууннарже аян-чорук Ө деп үннүң шын адалгазы С. Сарыг-оол «Төрээн Тывам» Л. С. Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Э. Кечил-оол «Амгы Тывам»</p>	<p>Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлдө, төрээн, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Танды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга Сөс каттыжыышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, улуг оргу-шөлдер.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Мээң хоорайым – Кызыл». Ө, Ү, Ң деп үннерниң шын адалгазы.</p>	<p>Сөс курлавыры: төп, хоорай, улуг, делгем, арыг-силиг, тураскаал, бажыңнар. Сөс каттыжыышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-</p>

	<p>чорукка кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» - Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатыларының чуруктары-биле ажыл - Хоорайның эрги үениң болгаш амгы үениң чуруктары-биле ажыл. - Кызыл дептер-биле ажыл. - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиири. - Төрээн дылынга шын харылзажыры. Аас чугаазын байыдып, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну чепсеглээри.</p>	<p>Ъ демдек кирген сөстөрни шын адаары. О. Сувакпит «Эргим Кызыл», Л. Чадамба «Кызылым» А. Даржай «Кызылга мөгейиг».</p>	<p>силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары</p>
		<p>3-кү кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм үнүштери» А.А. Лагерь «Тываның эм-үнүштери» Ң деп үннүң шын адалгазы</p>	<p>Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал байлак, эм оъттар, бөрү оьду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы синген, ужарларлыг хем</p>
		<p>4-кү кичээл: Оюн-кичээл: «Тыва дугайында чүнү билир силер?» Ө, Ү, Ң деп үннерниң шын адалгазын катаптаар. Кызыл дептер-биле таныжылга.</p>	<p>Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.</p>
<p>Ноябрь «Сонуургакпайлар – бистиң аравыста»</p>	<p>Ноябрьның 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Төрээн дылын камнап, үнелеп чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдуртунуп турарын билиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өгге чурттап чораан деп өөредир. Тыва чонувус шагдан бээр аржаан суглары-биле эмненип, домнанып чораанын өөредир база аржаан бажынче үнгеш, арыг-силигни сагыыр деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва дыл – мээң дылым» К. Чуковский «Ылааш-сээк» Хөвөңмей Ойдан-оол очулдурган. (Тыва мультфильми)</p>	<p>Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, ылааш, сээк, эртинези, сайзыраар Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, аа сүдү ышкаш, өртеп чок эртинези, тускай дыл,</p>
		<p>2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран» «Өг» деп сөстүн тыптып укталып келген төөгүзү. В. Серен-оол «Өгже чалалга». С. Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран». Р. Ооржак «Аптара»</p>	<p>Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиер, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем. Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижиги</p>
		<p>3-кү кичээл: «Шөлдерде тараа». В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг». Орус улустуң тоолу «Сыпта тараа».</p>	<p>Сөс курлавыры: эптиг-демниг, сула, ак-тараа, көже, чинге-тараа, согааш-бала, деспи, хоорар, челбиир Сөс каттыжышкыннары: тараны челбиир, отка хоорар, амдананып чиир, сүтке холуур</p>

	илеридир дээн күзелин деткиир - Төрээн дылынга харылзажыры - Темага дүүшкен чуруктар-биле ажыл - Уругну долгандар турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырары - Оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредир.	4-кү кичээл: “Тываның аржаан-суглары”	Сөс курлавыры: аржаан, эмзиг, чаагай, эмнээр, ёзу-чурум, кедизинде, чоргааранчыг Сөс каттыжышкыннары: тодаргай аарыгларны, аржаанның дээшти, нептереңгей аарыглар, аржаанның салдары, тускай чурумнуг, эм шынарлыг, хан-дамыр эргилдези, дузалаар шынарлыг, ыдыктыг черлер
Декабрь «Сактып алыйн»	Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билер турар. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып үндүрер. Тоолчургу чугааларның кол утказын билип алыры. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амытаннарны өөредир. Кыжын куштарга дузалажыры бистин херээвис деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Сөстүн утказын шиңгээдип алырынга, дыңнап турары сөстөрни, үннерни аянаштыр адап чугаалаарынга сонугалды улгаттырып, деткиир - Чуганың ужур-утказын билип алырын сайзырадыр - Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» Э. Кечил-оол «Чурукчу соок», «Баштайгы хар» Ч. Кара-Күске «Шо-шо» Каң-оол Ондар «Челээш» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын». Е. Танова «Час», «Чай» А. Шоюн «Чылдың үелери»	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергиин чараш, чылыг хүн.
		2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Харам Күске биле кажар Пага», «Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш», «Теве чүге чараш эвес апарганыл?», Авторлуг тоол: А. Шоюн “Коданчыгаш биле адыг оглу”	Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, үе, маадырлар. Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг киж
		3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» Е. Танова «Койгунак» А. Шоюн «Хойларым аттарлыг болур», «Селбер койгунак»	Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрең адыг, дин чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргушөл, сарлык, тева, бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргушөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар
		4-кү кичээл: «Куштар – кыжын».	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем,

		Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көге-куштар».	кээргенчиг, хүлээлге Сөс каттыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары
		2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа». «Тываның ус-шеверлери».	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас, Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара чонар-даш.
		3-кү кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тывызык, үлегер домак» О. Сагаан-оол, М. Хадаханэ «Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр» Г.Н. Курбатский «Тыва тывызыктар». Галина Демдек «Тыва үлегер домактар».	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр.
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыры. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирери. Кажык оюнун ойнап өөредери Кылып чорудар ажылдар: - Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарыга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Тыва чемнер» Р. Ооржак «Тыва чемнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, сүттүг шай, чодураалыг чөкпек, чинге-тараа Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эт, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-кү кичээл: «Кажык» Олег Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым»	Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур. Сөс каттыжышкыннары: кажык-биле ойнаар, кажыкты чыыр.
Март «Тываның	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга	1-ги кичээл: А.Шоюн» - «Хой,	Сөс курлавыры: часкы, чудаңгы, чурт, амытан, таагылыг, кулугур,

уруглар чогаалчылары»	чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдар: - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар - Төрээн дылынга харылзажыры - Шиижиткен оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - даяныр сөзүглел чок, чогаадап чугаалаары - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуурган дыңнаары, эдерти чугаалаары	серге, молдурга»	селеме, хүүрүме, сесерлик, селгүүстээр, чайтыладыр, аян, чеделдириңерниң, оваадай, сагынгыр-тывынгыр. Сөс каттыжыышкыннары: оваадай бөрт, селемези улуг, кудуруктарын мунгулааш, кушпуннадыр куураңайнып, чарарш чечектер, оларга аарышкылыг, чечектерни өңнери.
		2-ги кичээл: «Март 8-биле!» А. Даржай «Ава» чечен чугаа. С.К. Ланзы«Портрет матери» С. Ш. Саая «Ййи ава» портрет. О. Сувакпит «Авайым»	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти- хөңнү, эргеледир Сөс каттыжыышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг
		3-кү кичээл:Л.Чадамба «Бичии Лена». «Мээң ажылым».	Сөс курлавыры: бижиир, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажыл-ишчи Сөс каттыжыышкыннары: шевер эдер, бажың иштин, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынга дузалажыр, аяк-сава чугжу кааптар.
		4-кү кичээл: Сергей Пюрбю «Аът четкен сыын».	Сөс курлавыры: сыын, согур, одар, таңды, чөгел, хөөн, орайтаан, тывылбайн, сывыра, чыгыгы Сөс каттыжыышкыннары: улуг аң, аът оыткаарар, кончуг эптиг, дыт хөлегезинде, адыр-мыдыр дазыл, кончуг кулугур, мыйыстыг сыын
Апрель «Төөгүнү утпаалынар»	Кижиниң мага-бодунуң кезектерин уруг шын адап турар кылдыр чаңчыктырары. Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тыва Республикада билдингир чурукчулар болгаш спортсменнер-бтле таныштырары. Олар бистиң биче чуртувустуң ат-алдарын тудуп чоруур деп өөредири. Кылып чорудар ажилдар: - Түңнел чугаага киржири -Дидактиктиг оюннар - Нийтилелде доктааттыгган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып, харылзажыры - Кыдыындан хайгаарааы (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)	1-и кичээл: «Кижиниң тургузуу»	Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи, кажык, дыргактар, быкты, хөрээ, хол-холдар, бут- буттар, баш дүгү, чүстер, тавангай, шенек, дискек, оорга. Сөс каттыжыышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чүстери.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү»	Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катаптаттынмас, тергиин, шыырак. Сөс каттыжыышкыннары: октаргайже үнүүшкүн, чивеңнешкен сылдыстар, дидим чорук.
		3-кү кичээл: Тываның спортсменнери. (Лориса Шойгу, Опан Сат...)	Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, күштүг, алдарлыг, төлээлээр, чоргаарланыр, тиилээр, делегей, удар, шыырак, белеткенир Сөс каттыжыышкыннары: күштүг кижиделегей чергелиг, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижиделегей

	- Төрээн дылынга харылзажыры	4-кү кичээл: Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. С.К. Ланзы «Долина Хемчика», «Кызыл» А. Емельянов «Что такое Тува». Т.Е. Леврстовская «Улуг-Хем», «В степях Эрзина» В. Козлов «Озеро в Саянах» И.Н. Левитан «Алдын күс»	Сөс курлавыры: , чараш, хевир-дүрзү, хоо, чурук, чурукчу, салым-чаян, алдарлыг, чоргааранчыг. Сөс каттыжышкыннары: угаанныг кижиги, хуулгаазын чурук, чаңгыс көөр, үнелиг чурук, эглип келбес, кайгап ханмас, чурукчунун хөөнү, тыва чурукчулар.
Май «Мөгөөр бис!».	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирери. Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаары. Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиелелге хүнү деп өөредери. Башкыларны, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидери. Уругларның тыва аас чугаазын сайзырадырынга дидактиктиг мергежилгелерни ажыглап, “Тыва дыл Наадымы” деп түннел кичээлди эрттирери. Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары) - Эш-өөрүңге сонургалын деткижеринге байдал тургузар - маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга-шинээн хевирлээр - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал» Э.Кечил-оол «Хөглеп чор мен»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгерезин,
		2-ги кичээл: «Аът – кижинң өңнүү»	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът
		3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалы!».	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар
		4-кү кичээл: «Эжим-өөрүм, башкыларым байырлыг!».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

2.5. ШНЧУӨАЧ болгаш өг-бүлө.

Уруглар кижизидилгезинге кады ажилдажылга айтырыглары

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының онзагайы.

Школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының кол принциптери:

- школа назыны четпээн албан чериниң ажил-чорудулгазының өг бүлөлөргө ажык-чарлыг байдалды (ада-ие бүрүзүңгө уруунуң садикте канчаар өзүп, сайзырап турарын көөр аргалыг болуп турары);

- школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларның болгаш ада-иелерниң уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр чаңгыс аай негелделии;

- чараш мөзү-шынарлыг, үзел-бодалынга хамаарыштыр быжыг туруштуг, идепкейжи уругну хевирлээринге уругнуң сайзыралын деткириниң таарымчалыг байдалдарны бичии кижилерниң бөлүүңгө, ниити коллективке база өг-бүлөгө тургузары;

- уругларның сайзыралында ниити болгаш хуу шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга хамаарыштыр диагностиктиг ажил-чорудулганы таарымчалыг, эптиг-чөптүг чорударының байдалдарны тургузары.

ШНЧУӨАЧ-ниң башкыларының кол сорулгазы – өг-бүлөгө, херек апарганда, кижизидилге айтырыгларынга мергежилдиг дуза көргүзери, өг-бүлөгө деткимчени кадары. Уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле өг-бүлениң чагыын шын, бедик профессионал мергежилдиг чорудары:

- уругларның сонуургалдарын болгаш хереглелдерин сайзырадыры;

- уруг кижизериниң айтырыгларын шиитпирлээрде ада-иениң хүлээлгелерин болгаш харысалгазын дең күүседириниң айтырыгларын чогуумчалыг чорударының айтырыыга дуза көргүзери;

- өг-бүлөдө улуглар болгаш бичиилер – салгалдар аразының харылзааларын, бот-боттарының деткириниң аргаларын ажык-чарлыг болдуары;

- өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан үлегерин көргүзүп, өг бүлөлөрниң чаңчылчаан нзу-чаңчылдарын тургузуп, хевирлээрин деткири;

- уругнуң бот-тускайлаң сайзыралын билип, деткип, бүзүрелди көргүзүп база хүндүлээри.

Школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының ажил-чорудулгазы өг-бүлениң кежигүннериниң хүндүткел харылзаалыын быжыглаар:

- өг-бүлениң кежигүннери, чоок дөргүл-терелдери улуг назылыг кижилерни, уруглар аразынга хүндүлел нзузун сагыырынга кижизидери;

- чоннуң чаңчылдарынга, ыдыктарынга хумагалыг, бедик сүзүк кылдыр көрүп чурттаарын чагыыры;

- өг-бүлениң уруглар кижизидер талазы-биле үлегерлиг арга-дуржулгазын өөрениринге удур-дедир деткижип ажилдаарынга белен болуру;

- өг-бүлениң ниити культуразын, ада-иениң талазындан уруг кижизидеринге уругнуң сайзыралын психология эртеми-биле холбап билирин деткири;

- хөй-ниитиниң кижизидилге херээнге ада-иениң идепкейлиг болурун, хөйнүң санал-оналын дыңнап ап чоруурун деткири;

- уруглар хевирлээринге ада-иениң үлегер-чижээ, бичии улустуң кижизиг өзөринге дорт хамаарылгалыг дээрзин база ада-ие хүлээлгелерин сагыырынга деткимче көргүзери;

- тыва улустуң үлегер домактарын кижизидилге херээнге чөптүг ажыглап, тыва аас чугаа сайзрадырының херээн өг-бүлени кылдыр көөрүңгө чаңыктырары.

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкылары уругларның сайзыралын экижидер сорулга-биле өг-бүле-биле эп-чөптүг, бот-боттарынга бүзүрелдиг ажылдажылганың байдалын тургузар. Өг-бүледе байдалы, уругларының кадыкшыл, өзүлде талазы-биле шиитпирлежип, деткижип болур арга-хевирлер дээш о.ө.

Ада-ие-биле кады ажылдажылганың аргаларын ШНЧУӨАЧ-га-даа, оон дашкаар-даа байдалдарда кижизидикчи башкылар болгаш өске-даа ажылдакчыларның тургузуп алыры системниг планнаашкынындан илерээр.

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга, ажылдарныңчижсек хевирлери

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга	Ажыл-чорудулганың сорулгалары	Ажыл-чорудулганың хевирлери
Медээ-аналитиктиг	Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр өг-бүлениң сонургалдарын, негелделерин база ада-иениң уруглар кижизидер арга-дуржулгазынга таарымчалыг салдар көргүзери	Социологтуг анкеталар-айтырыглар чорудары, “Айтырыг-харыы” булуңун ажыдары, Бот-хуузунун демделгел дептерин
Шиңгээл угланышкынныг	Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле сайзыралының онзагайларын ада-иеге таныштырары. Уруглар кижизидериниң айтырыгларынга хамаарыштыр херек кырында ажылдар чорударын боттардырары.	<ul style="list-style-type: none"> • Семинар-практикумнар • Тренингилер • Хуралдар, чаңылчаан хевирден ангыда консультациялар чорудары • Өг-бүле өргээзи • Улусчу кижизидилгениң аас журналы • Ада-ие театры (арга-дуржулга солчулгазы, өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан аргаларынга үндөзилээн оюн-көргүзүг) • Педагогиктиг номчулгалар
Дыштанылга угланышкынныг	Уругларның иштики сагыш-сеткилин ада-иелерниң, кижизидикчи башкыларның киржилгези-биле деткири	<ul style="list-style-type: none"> • Байырлалдар эрттирери • Көргүзүлгүг делгелге (ада-иелерниң болгаш уругларның ажылдары) • Бөлгүм болгаш секция ажылдары • Демнежилге өргээлери: “Адалар өөредии”, “Иелер чагыы”, “Кырган-авам, кырган-ачам аптаязы”. • Кадык камгалаарының неделязы • “Өг-бүледе уран номчулга”
Көргүзүг, танаштырылга медээлел угланышкынныг		<ul style="list-style-type: none"> • Тайылбыр-өөредиглиг булуңнар: “Ада-иеге сүме”, “Номчуурун сүмеледивис”, “Уруглар психологиязы”. • “Өгбе чагыы”. Уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан солуннар, журналдар, буклеттер (ШНЧУӨАЧ-ниң үндүрүлгелери). • Ажык эжик хүннери (неделязы): видеоматериалдар көөрү (садикке болган болушкуннар, кичээлдер, байырлалдар азы оон-даа өске ажылдарның хевирлери), чаа үнген номнар таныштырылгасы.

2.6. Кадыы кошкак уруглар-биле ажилдаарының чамдык айтырыглары

Кадыы кошкак уругларның билиг чедип алырының дугайында

Уругларның кадыының кошкак байдалына: угаан-медерелиниң сайзыралы саадаан уруглар, шимчээшкини кызыгаарлыг, дыңнаар болгаш көөрү багай, аутист дээш о.ө. уругларның психологтуг сайзыралының, өөренип шыдаар арга-шинээниң бот-тускайлаң деннелин ада-иениң чөпшээрели-биле тодарадып алыр. Диагностиктиг хыналданы өөренип көргөн соонда, кижизидилге айтырыглары тодараттынар: эдип-чазаар, деткиир, ниитилел амыдыралына, чон-биле харылзажырынга чаңчыктырар дээш о.ө.

Уругларның кадыының байдалына таарыштыр программа тургазына Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 1598 дугаарлыг “Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларны өөредириниң эге школаның ӨФКС бадылаарының дугайында” деп доктаалының база ол ышкаш ниити өөредилге черлеринге ӨФКС негелделеринге дүүштүр ажилдап кылдынган программаларның төнчү туңнелдерин кичээнгей углап алыры чугула. Чүге дээрге ШНЧУӨАЧ-ның кадыы кошкак уруглар-биле ажилдаарының сорулгалары бурунгаар угланган турар ужурлуг.

Эмчи-психолог комиссиязының берген сүмелерин нзугаар кадыы кошкак уруглар-биле ажилдаары дараазында угланыышкыннарлыг:

- бажыңга өөредир уругларга таарыштыр ажилдаары;
- уругларның кадыының аайы-биле бөлүкөр тургузуп ажилдаары.

Уругларның кадыының байдалына таарыштыр кижизидилге ажилдарына ШНЧУӨАЧ-ның психолог, социал педагог, логопед, немелде өөредилгениң башкыларының база ада-иениң талазындан деткимче улуг болуру билдингир.

Уругларның кадыының кошкак талалары дараазында бөлүктөрүни тургузуп турар:

- кулаа шуут дыңнавас уруглар;
- дыңнаары кошкак уруглар;
- караа шуут көрбес уруглар;
- карааның көөрү кошкак уруглар;
- чугаазының сайзыралы багай уруглар;
- шимчээшкиннери кызыгаарлыг уруглар;
- угаан-медерелиниң сайзыралы саадаан уруглар;
- аутист уруглар.

Эмчилерниң, психолог башкыларының берген сүмелерин езугаар тускай эртемниң башкызы уругларны кижизидериниң, өөредириниң арга-методтарын шилиир.

ӨФКС кадыы кошкак уругларны өөредир, кижизидер айтырылганы көрүп каан. Кадыы кызыгаарлыг уруг бодунуң кадык үе-чергезиниң аразына оларның өөредилгезиниң деңнели-биле дүгжүп турар өөредилгени алыр, ынчаарда ону долгада турар байдал болгаш өөренир чери ооң кадыкшылының онзагайына дүүштүр тургустунган болур. Кадыкшылының аайы-биле арга-шинээ кызыгаарлыг уругну хөй-ниити черлеринче кирип, сайзыралын деткиир, билиг чедип алырының байдалдырың өөредилге албан чери организаастаар. Долгандыр турар байдал болгаш өөренир чери ооң кадыкшылының онзагайына дүүштүр тургустунган болур ужурлуг. Уругларның кадык үе-чергези-биле удур-дедир харылзажырынын деткиир амыдыралчы дугуржулгага бичиизинден белеткээр. Өөредилгениң адырлар арызында интеграциялыг өөредилге чоруттунган турар ужурлуг. Уруг бүрүзүнүң бот-тускайлаң негелделерин хандыраарына ШНЧУӨАЧ-белен болурун чедип алырына бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузар.

III. ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

3.1. Программаның күүселдезин чорударыңга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. – Кызыл, 2008.
2. Бартан Ф.М. Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждениях. – Кызыл, 2010.
3. Бичелдей К.А. поговорим по-тувински (Тывалап чугаалажылынар) – Кызыл, 2012;
4. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. – М., 2012.
5. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
6. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажилдаарыңга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
7. Дамчай О.М. Уйнуку-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
8. Даржай Ш. Аас-кежиин бодарадыыл. – Кызыл, 2017;
9. Дугаржап А.Т. Тыва улустуң тывызыктары. – Кызыл, 2011.
10. Деменкова Н.И. Окружающий мир/ Хүрээлел. Перевод на тувинский язык Л.С. Кара-оол – Кызыл, 2008;
11. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.
12. Куулар Н.Ш., Монгуш Ш.Ш., Ховалыг В.Ч. Энемк чөлээш/ Радуга-дуга. – Кызыл, 2017.
13. Монгуш Б.М., Допул У.П. Чечен чогаал. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге номчулгага чижек программа. – Кызыл, 2011.
14. Монгуш К-Л.Б. Тыва чоннун буруңгу ужурулары. – Кызыл, 2013.
15. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. – Кызыл, 2014.
16. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.
17. Орус-оол С.М.Тыва улустуң тоолдары.– Кызыл, 2012.
18. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдизи. –Кызыл, 2016.
19. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. – Кызыл, 1978.
20. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүккө төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгасы-биле ажил. – Кызыл, 2011.
21. Сарыг-оол С.А. Мой край – Тува – Москва, 1986.
22. Снегирев Г. Голубая Тува. – Москва, 1989.
23. Тувинская народная сказка. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. Кызыл, 2009.
24. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарыңга номчулга ному. – Кызыл, 2001.
25. Уруглар садыңга өөредилге болгаш кижизидилге программазы / Авт.-сост. Чооду К-К.К, Ч.М.Доржу, З.Ш.Соян, Б.М.Монгуш, А.Х.Алдын-оол. – Кызыл, 1986.
26. Чооду К-К.К.Ырлажылынар, уруглар. – Кызыл, 2012.
27. Чооду К-К.К. Амыдырап өөрениилем. – Кызыл, 2007.
28. Чооду К-К.К. Если бы продавались сны. – Кызыл, 2002.
29. Чооду К-К.К. Соок доңар бе? – Кызыл, 1977.
30. Шоюн А.С. Салгынчыгаш. Ясли-садик уругларыңга номчулга сеткүүлү.
31. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгасының программазы. – Кызыл, 2010.

3.2. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүлдери институтунун чыып тургусканы, үндүргени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажилдары

1. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. – Кызыл, 2009.
2. Ийи дамырак. Делегей чоннарының тоолдары. – Кызыл, 2009.
3. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / Тург. С.М. Орус-оол, Р.С.Чакар. –Кызыл, 2010.
4. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А. Шоюн очулдурган). – Кызыл, 1992.
5. Чуковский К. Ыылааш-сээк. Тоол. Тыва дылда. – Кызыл, 2009.
6. Хүнчүгеш. Сборник песен для детей / Сост. Танов В.А. На тувинском и русском языках. – Кызыл, 2012.

**Кичээлдер эрттиреринге ажыглаарында электроннуг хевирниң
эртем-методиктиг ажылдары**

Дискиниң ады	Класс	Ажылдың хевирин, шыгжаарының аргазы, объём	Авторлар болгаш ажылдап кылганнар	Системниг негелделер	Үндүргөн чыгы болгаш чери
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	1 класс	Видео, DVD, 1 час 20 минут 8 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Ондар Г.К., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	2 класс	Видео, DVD, 37 минут 3 секунды	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	3 класс	Видео, DVD, 52 минуты	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	4 класс	Видео, DVD, 23 минуты 50 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	5 класс	Видео, DVD, 34 минуты 18 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	6 класс	Видео, DVD, 55 минуты 30 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар. Кыстың бүдүжү. (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	7 класс	Видео, DVD, 1 час 4 минуты 20 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар. Эр чол. (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	7 класс	Видео, DVD, 1 час 4 минуты 20 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Казырыкпай Б.О., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Корней Чуковский "Былааш-сээк" (Чуруктуг уран-чечен тоол)	Школа назыны чептээн уругларга	Видео, DVD	Сундуй Г.Д., Допул У.П., Монгуш Б.И., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media	Кызыл, 2013 г.

				Player v.10.0+DVD привод	
Тыва улустуң тоолу "Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш"		Видео, DVD	Тыва улустуң hзу- чаңчылдар, аас чогаал болгаш ус-шеверлер төвү.НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2013 г.

1 класс.Тема: Бистиң өг-бүлевис. Төрээн черим. Өг-чурттаар чер.

2 класс.Тема: Чаңчылдың чаражы. Кижиниң чаражы – бүдүжүнде.

3 класс.Тема: Кижиниң болгаш бойдус. Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Ыяш ужурлары, үнүштер, куштар дугайы. Аң-меңге тыва кижиниң хамаарылгазы. Чыл санаашкыны. Хүн, суг, Бойдус камгалалы.

4 класс.Тема: Кижиге эш херек. Делегейниң чоннары. Байырлалдар дугайында.

5 класс.Тема: Бойдус болгаш улусчу ужурлар. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини. Ыяш дугайында. Төрээн черим даштары. Бойдуска хамаарышкан ужурлар.

6 класс.Тема: Кижиниң – бойдустуң дээди чаяалгазы. Кижиниң чаяаны. Сагыш культуразы. Назын эргилдези. Сагыш маңы. Сагыш аптаразы. Кижиниң октаргайы, хей-аъды, сүлдези.

7 класс.Тема: Кыс кижиниң амыдыралдың чаяакчызы. Мөзү-шынар кижизидилгези. Аажы-чаң хөөннежилгези. Кыс уругнуң бодун алдынарының ужурлары. Чугаа аяны. Чугаа культуразы.

7 класс.Тема: Эр чол. Даг дег караны довук дег ак базар. Арага халавы. Кайда силер, төрээн черим эзирлери.

3.3. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидилгелиг, өөредиглиг ажил-чорудулгазын шынарлыг күүседиринге материал-техниктиг хандырылганың негелде нзугаар чогуур деңнелге турары чугула.

ШНЧУӨАЧ уругнуң бүгү талазы-биле кижиттинеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулганы чедип алырынга тыва кижиниң амыдырал-чуртталгазынга чугула херек дериг-херекселдер, көргүзүг материалдары, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дериттинген өрээлдер турары албан.

Арыг-силиг сагышының негелделерин күүседиринге Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де 1155 дугаарлыг «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования» дужаалы кол документ болур.

Уругларның тыва чугаазының сайзыралын чедип алырынга өөредиглиг бешадырларның кичээлдериниң сорулгаларын боттандыраарынга таарымчалыг кылдыр кылыр. Уругларны сайзырадыр байдалдарны эптиг болдурар өрээлдер назы-хар аайы-биле тыва чоннуң ниити культуразын таныштыраарынга таарыштыр кылдынар.

Тыва чугаа сайзырадыр өрээлдерге ийи-үш хардан эгелээш, школа баргыже дээр уругларның тыва мөзү-шынарын чажындан хевирлээринге: амыр-менди нзулалындан, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, чугаазы чарт, кадык-шыырак, сонуургак, мерген, холу-буду туттунгур, аваангыр, кежээ, төрөлзек болурунга таарымчалыг көргүзүг херекселдери, эт-херексел, ойнаарактар, макеттер дээш оон-даа өске чүүлдер турар.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле тыптып турар чаа үениң ЭӨР дериг-херекселдери: телевизор, компьютерлер, ноутбук дээш оон-даа өске эт-херекселдер уругларның делгем сайзырадыр ажил-чорудулгаларга херек.

Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларга онза кичээнгей турар болгаш оларны кадыын быжыглап, деткиир ажил-чорудулгага ажыглаар дериг-херекселдер ШНЧУӨАЧ-га албан турар дээрзи билдингир.

КАПСЫРЫЛГАЛАР

КАПСЫРЫЛГА 1. УРУГЛАРНЫҢ ТЫВА ЧУГАА ШИҢГЭЭТКЕНИН ХАЙГААРААР ОНААЛГАЛАРНЫҢ ЧИЖЕК ХЕВИРЛЕРИ

Уругнуң бот-тускайлаң сайзыралының деңнелин хынаарының чылдагааннары болгаш сорулгалары:

1. Өөренир харык-шинээниң бот-тускайлаң онзагайын өөренип көөр (уругну деткип турары, өөрөдиге чедип алырының байдалы, курлавыры, сайзыралыга хамаарыштыр профессионал эдилгелер кылыры).
2. Уругларның деңнелин барымдаалап, таарымчалыг ажылдаары.
3. Херек апарганда психолог дузазы-биле тодаргай диагностиктиг ажылды чорудары [1].

Тыва чугааны шингээткенинге хамаарыштыр чижек диагностиктиг онаалгалар

Ортумак бөлүк. Диагностиктиг онаалгалар

1. Кыйгырыг (дилег...) чугааның утказын билип турарын хайгаараарынгга

Сорулгазы: Долгандыр турар кижилерниң чугазының утказын база кижизидикчи башкының айтып бергени-биле ажылды уругларның күүседип турарын илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Хайгаараарының негелделери
<p>Онаалга 1. «Эккеп берем...Көргүзем...Аппарып берем...» дээн дилег уткалыг кылдыныгларны күүседиринге онаалга.</p> <p>Башкы уругга чугаалаар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Айтып көрөм, машина, ойнаар-кыс, кажык, эник ...кайда-дыр? – Меңээ ак, кызыл... бөмбүктү, шарикти, аяктарны ...ап берем. – Меңээ үш (2, 4,5) кажыктан... омааштан... ап берем. <p>Онаалга 2. Бир чүвениң кезээн тодарадыры.</p> <p>Уругнуң мурнунга <i>ойнаар-кыс, машина, ыт, куш</i>...салып каар.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Бо ойнаар-кыс.Ойнаар-кыстың бажын, хаваан, чаагын, сегелин, эриннерин, кастыын, чөвээн, холун...айтып көрөм. Чижээ: Бо дөңмек. <p>Онаалга 3. «Өг-бүле чуруу».</p> <ul style="list-style-type: none"> – Аваңны, ачаңны, кырган-аваңны...айтып көрөм. <p>Онаалга 4. Оюн «Өг иштин аайлаар».</p> <ul style="list-style-type: none"> – Черде сыртыкты чыдар черинге салып каап көрүнер. – Аяк-шынакты үлгүүргеже суп каг (тавакты, серээни, шопулакты...). <p>Онаалга 5. Оюн«Кара-кысты чемгерээли».</p> <ul style="list-style-type: none"> – Кара-кыска чиир чемин каап берем (каша, хлеб, яблок, шай). 	<p>3 балл – уруг онаалганың шуптузун чазыг чок, боду кылып турар.</p> <p>2 балл – онаалганы башкының улуг эвес дузазы-биле кылып (көгүдүп, немелде айтырыглар салып тургаш...).</p> <p>1 балл – онаалганы чүгле башкының дузазы-биле кылып турар.</p>
<p>Онаалга 6. Оюн «Ийе, чок»</p> <p>Башкы караан шийип алгаш, кандыг-бир чүвени холу-биле туткаш, оон адын адаар. Башкы шын адаар болза, уруглар «ийе» дээр, а бир эвес шын эвес адаар болза, «чок» дээр.</p> <p>Башкы хэй чазып турар боор, башкы шын эвес адаарга, уруглар шын кылдыр адаар.</p>	<p>3 балл – башкының айтырыын шын билип турар, «ийе», «чок» деп айтып турар. Чүвелерниң аттарын шын адап турар.</p> <p>2 балл – башкының айтырыын шын билип турар, «ийе», «чок» деп харызында чазып турар, 1-2 чүвелер аттарын билбес.</p> <p>1 балл– онаалганы чүгле башкының дузазы-биле кылып турар, айтырыгның утказын билип турар, харызын аас-биле эвес, а бажы-биле харыылап турар.</p>

2. Уругнун сөс курлавырының байдалын хайгаараарыңга

Сорулгазы: Уругларның сөс курлавыры кайы-хире байып турарын илередир (бодун долгандыр эт-сеп, чүве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Ойнаарактарның болгаш өрээлде чүвелерниң аттарын тывары, шын адаары. Башкы чүвелерже айыткаш айтырар «Бо чүл?»</p> <p>Онаалга 2. Чугаазыңга эт-сепке хамаарышкан чүве аттарын ажыглап билири. Башкы сюжеттиг чурукту көргүзөр («Чечен-кыстың өрээли», «Авамның өрээли», «Уран-оолдуң өрээли»), уруглар ында эт-херекселдер аймаан айтыр, шын адаар.</p> <p>Онаалга 3. Чугаазын сайзырадыры. «Сен бөгүн кандыг идик-хеп кедип алдың, биске чугаалап берем. Кара-оолдуң идик-хеви кандыг-дыр?».</p> <p>Онаалга 4. Чугаазыңга дириг-амытаннар аттарын шын адаары, чуруктан азы чүвелер аразындан шын тывары. Башкы сюжеттиг чуруктанайтырар: «Бо чүл?», «Бо чүве кадыгыл?»</p>	<p>3 балл– ойнаарактар, ногаачимис аймаан, паш-сава, идик-хеп адын шын адап турар.</p> <p>2 балл– айыгтынган шупту ойнаарактарның адын чедир адавайн турар.</p> <p>1 балл– башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 5 . Чугаазыңга чүвелерниң демдээн, шынарын, өңүн илереткен демдек аттарын ажыглаары, шын адаары.</p> <p>Оюн: «Кандыг?». Карточкаларда азы сюжеттиг чуруктарда янзы-бүрүөңнүг, хемчээлдиг ойнаарактар бар: хумуң ак, ногаан (улуг, бичии, ыяш, демир) ...</p> <p>Башкы ойнаарак тың демдээн, хемчээлин, шынарын, өңүн айтырар.</p> <p>– Чүл бо? (Машина).</p> <p>– Машина өңүкандыг-дыр? Машинаның хемчээли кандыг-дыр?</p> <p>– Бо чүл? (Шоколад).</p> <p>– Шоколад кандыг-дыр? Чигирзиг азы ажыг? дээш о.ө.</p>	<p>3 балл– боду шын адап турар.</p> <p>2 балл – чүвелерниң демдээн долу эвес адап турар азы чүгле чаңгыс таталай адап турар. (чүгле өңүзү хемчээли)</p> <p>1 балл –улуг кижиниң дузазы-херек, чүвелерниң шынарларын адап шыдавайн турар.</p>
<p>Онаалга 6. И Чугаазыңга чүвелерниң санын илередирин ажыглап турар, шын адаары. Башкы «Өскүс-оол» деп тоолдуң чурууун көргүскеш, шыдыраалап орап кижилерниң санын айтырар.</p> <p>«Үш адыг» деп орус улустуң тоолунга сюжеттиг чурукту көргүзөр, ында каш сандай, стол барын санадыр, саннарны шын ададыр.</p> <p>Сюжеттиг чурук «Шыкта бызаалар», каш бызаа барын санаар (чыдары, турары, маңнап турары)</p>	<p>3 балл –бешке чедир боду шын санап турар .</p> <p>2 балл –санны дес-дараалаштыр адаарыңга будалып турар.</p> <p>1 балл –улуг кижиниң дузазы үргүлчүхерек, чүвелерниң саннарын шын адап шыдавайн турар.</p>

3. Уругнун харылзаалыг чугаа тургузар арга-шинээн хайгаараарыңга

Сорулгазы: Чугаазыңга бөдүүн домактарны, чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны уругларның ажыглап билир деңгелин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Ситуациялыг оюн «Бистиң өөвүсте чаа төреливис келген».</p> <p>– Төреливис-биле таныжып аар бис бе?</p> <p>– Че. Экии, силерниң адыңар кымыл?</p> <p>– Мени Аңгыр-оол дээр.</p> <p>– Таныжып аар бис бе?</p> <p>– Че. Сээң адың кымыл?</p> <p>– Мен Саян-дыр мен.</p>	<p>3 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, шын харыылап турар.</p> <p>2 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын чедир билип шыдавайн баар, харыызында 1-2 чазыг кылып турар.</p>

<p>– Сен узун чаштыг сен бе? Кыс сен бе? – Чок.Ону тевек дээр. – Оол сен бе? – Ийе. Онаалга 2. Чурук азы сюжеттиг чурук-биле ажыл «Өг-бүле»? или «өгде (бажыңда кым чурттап турарыл)?» (Авам, ачам, кырган-авам, кырган-ачам, угбам, акым, дунмам) Онаалга 3. Оюннуг мергежилге «Чеди анай». Башкы чурукта каш анай барын санадыр, чүнүкылып турарын айтырар.</p>	<p>1 балл - башкының азы улуг улустуң дузазы-биле харыылап турар, сөстүн эге слогун, домактың эге сөстерин адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 4. Башкы уругларның ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчурун дилээр. (салаалар-биле оюн).</p>	<p>3 балл - уруглар сөстөрни чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрниң онзагайын шын адап турар. 2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл - уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес.</p>

УЛУГ БӨЛҮК. Хайгаарал чорудар диагностикагит онаалгалар чижектери

Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвелер аттарынын ниити адын, кезектерин билирин; чугаазынга чүве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстерин ажыглап билир деңгелин тодарадып илередир.

Диагностикигит онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Чугаазынга дириг амытаннарның төлдерин адаар чүве аттарын ажыглап, шын адап турар. Задание 2. Чугаазынга чүвелерниң кезектериниң аттарын ажыглап, шын адап турар (бажыңның кезектери, өгнүң кезектери, машинаның кезектери ...) Башкы уругга чүвелерниң кезектерин көргүскеш, айтырар, уруглар харыылаар, шын адаар. Онаалга 3. Башкы кандыг-бир чүвениң кезектерин тывар онаалга бээр, уруглар айтыр, шын адаар (бажыңның крышазы, өгнүң дээвири...).</p>	<p>3 балл – дириг амытаннарның төлдериниң адын, бир чүвелерниң кезектерин шын айтып, адап турар. 2 балл – дириг амытаннарның төлдериниң адын, бир чүвелерниң кезектерин чедир шын айтып, адап турар. 1 балл – башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 4. Чүвелерниң ниити адын тодарадырынга онаалга. Оюн «Чаңгыс сөс-биле ада». Хой, өшкү, инек, аът – чүл ол? (Мал-маган.) Кандыг оюннарны билир силер? («Сайзана», «Ужар-ушпас») Башкының шийтпири-биле ниити темага онаалгаларның хевирин тургузуп аар: «Эт-херекселдер», «Ногаа айма», «Чимис айма», «Хеп айма», «Аяк-сава айма», «Куштар»...</p>	<p>3 балл – ниити чүве аттарын шын адап, аңаа немей боду 2-3 сөстөрни адап турар. 2 балл – харыызынга улуг улустуң дузазын ап турар, ниити билиглерниң шуптузун адап турар. 1 балл – башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 5. Оюн «Хуулгазын шын сөс». Башкы бөлүктөп чураан азы чаңгыс ай темалаг чүвелер чураан чурук көргүзөр, уруглар оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин тодарадыр: <i>Огурец ногаан.</i> <i>Лимон сарыг.</i> <i>Морковь кызыл.</i> <i>Картошка хурең.</i> <i>Капуста ногаан дээш о.ө.</i></p>	<p>3 балл – чүвелерниң шын адап, шынарларын, демдектерин шын тодарадып турар. 2 балл – чүвелерни шын адаарынга, шынарларын, демдектерин шын тодарадырынга чазып турар. 1 балл –үргүлчү башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адап бээрге, эдерти адап турар.</p>

Харылзаалыг чугаа

Сорулгазы: Програмада өөрениринге бердинген чугаа кезектериниң барык дөгөрезин ажыглап тургаш, улуг кижиниң айтырыына уругларның харызының шынарын илередип тодарадыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнаарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдерти чугаалап билириниң деңнелин; чугаазынга хүндүлел сөстөрүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экии», «Болур бе?») ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Сюжеттиг чуруктарны көргөш, айтырыгларга харыылаар.</p> <p style="text-align: center;">«Мээң төрөлдөрүм»:</p> <p>Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым.... Күүйүм чүнү кылып турарыл? Кырган-авам кайда олур? Чүнү кылып тур? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаavam)</p> <p style="text-align: center;">«Мээң чурттап турар черим»:</p> <p>Чурукта кайы суурну (хоорайны) көргүскенил? – Кызыл хоорай, Сарыг-Сеп, Кызыл-Тайга... (бодунун чурттап турар черин айтыр). Бо чүү деп черил? Ында кым ажылдап ораар? Бо кудумчуну таныыр сен бе? Кым бо кудумчуда чурттап турарыл? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаavam) Бо кудумчунуң ады чүл?</p> <p style="text-align: center;">«Даайымның аалы»:</p> <p>Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым.... Бо аал кайы черде турар? Аалды долгандыр чүлөр барыл?</p>	<p>3 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, айтырыгларга шын харыылап турар.</p> <p>2 балл – башкының айтырыының шуптузунга харыылап шыдавайн турар, дуза керек.</p> <p>1 балл – башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдерти адап турар. Харызы долу эвес.</p>
<p>Онаалга 2. Чурукта чүвөлөрнүң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугаа кылып</p> <p style="text-align: center;">«Азырал амытаннар»:</p> <p>– Бо чүл? – Бо дириг амытан кайдачурттап турарыл? Ол чүнү чииринге ынагыл? – Бо дириг амытанның төлүн чүү деп адаарыл?</p> <p style="text-align: center;">“Черлик дириг амытаннар” “Үнүштер”</p> <p>Онаалга 3. Ойнаарактарга хамаарыштыр тайылбырлыг чугаа кылып. Ойнаар-кыс, адыгжыгаш, кодан, бөрү, диң... Бо чүү деп ойнаарак-тыр? – Ойнаар-кыс. Ол улуг бе азы бичии бе?? Бо ойнаар-кыстың чүзүл? (Бажы, кулаа, бели, дөңмээ, караа, чодазы, макмалчы... Ойнаар-кыс чүнү кедип алган-дыр? Хептериниң оңу кандыг-дыр?</p>	<p>3 балл - чурукта чүвөлөрнүң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугааны домак тургузуун үревейн боду шын кылып турар.</p> <p>2 балл – чугааны башкының дузазы-биле (айтып, сагындырып бээрге) кылып турар.</p> <p>1 балл – башкының дузалал айтырыгларының дузазы-биле чугааны тургузуп турар, домактың тугузуунда үзүк-чазык, төнгөн утка кирибейн турар.</p>
<p>Онаалга 4. Бодунуң дугайында чугаа кылыры. Ситуациялыг оюн «Мээң аалчым – Бора-Шээлей (аңчы акым, малчын угбам)» Келген аалчыга баштай бодун таныштырар. Аалчызының дугайында өске эжинге чугаалап бээр.</p>	<p>3 балл– бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузуу шын.</p> <p>2 балл– бодунуң дугайында чугааны башкының дузазы-биле күүседип турар.</p> <p>1 балл – бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.</p>
<p>Онаалга 5. Башкының шилилгези-биле бир-ле тоолду, чечен чугааны эдерти чугаалаар.</p>	<p>3 балл– чогаалдың сөзүглелинге дүүштүр боду эдерти чугаалап турар, дес-</p>

	<p>дараалашкак утказын шын дамчыдып турар.</p> <p>2 балл– чогаалдын сөзүглелинге дүүштүр эдерти чугаалаарынга башкының дузазын ап турар (айтырыгларны салып турар).</p> <p>1 балл – чогаалдың сөзүглелин дамчыдарынга башкы улуг киржип, айтырылар салып, дузалажып турар.</p>
--	--

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулгазы: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Оюн «Мен кызыгааржы мен». Башкы магниттиг самбырага чуруктарны чыпшырып каар. Ойнаар дуран-биле ырактан хараан кижичи өттүнүп, хайгааралдыг чугаа кылып</p> <p>– Мен долгандыр арга-ыяш көрүп тур мен. Дуу ында кодан тур... (Чугааның темазын башкы боду таарыштыр кылып алып)</p> <p>Башкы: Ол чурукта кижилер көстүр-дүр бе? (– Чок, көрбейн турмен дээш о.ө.).</p>	<p>3 балл – уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын.</p> <p>2 балл – сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар бар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл– сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар.</p>
<p>Онаалга 2. Тоол «Аргада адыг». Башкы тоолга хамаарышкан чурукту көргүзөр.</p> <p>– Бо тоолда чүлөр чурттап турарыл? Оларның саны каш? Кайда ораддыр о.ө.</p> <p>Оюн “Аскак-кадай”</p> <p>– Кым сен? Доо кижиниң артында кымыл?..</p> <p>Онаалга 3. “Мээн, ооң, бистиң, оларның” деп ат оруннарын ажыглаарынга ситуациялыг азы темалыг оюннар ойнап тургаш, чугаазынга ажыглаар.</p> <p>Оюн “Шын харыы”. Башкы чүвелерни көргүскеш, аттарын ададыр “Бо кымныңыл?” деп айтырыгга харыыладыр.</p> <p>– Бо чүл? Кайда турар-дыр? Бо кымныңыл? – Бо тон. (бөрт, ук, идик).Тонну шкафта азып каан. Бо тон мээнчи-дир.</p> <p>– Кымның авазыл? –Мээн авам (дуңмам).</p> <p>Башкы эрритирер ажыл-чорудулгазының темазын, канчаар ажылдаарын тып алып.</p> <p>Онаалга 4. Падеж айтырыгларынга сөстөрни өскерттиринге онаалгалар Оюн “Кымда?” Башкы уругларның шын харыылаарынга таарыштыр тургаскан айтырыгларны салып, уруглар шын харыылаар.</p> <p>– Ном кымда? Огурец кымда? Анай кайда? (– Ном менде. Огурец Мишада. Анай кажаада...).</p> <p>Онаалга5.Кылдыныг илереткенкылыг сөстөрни билиринге онаалгалар.(Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чугаага кылыг сөстөрин, ат оруннарын ажыглаар).</p> <p>– Оол чүнүкылып тур? – Оол чуруттунуп орад. (Уруг чемненип орад. Бызаа дешкилеп турар).</p> <p>– ... чүнү кылып турар?</p> <p>– Малчын чүнү кылып турар? (кадарып турар...).</p> <p>– Хадыңның бүрүлери канчап турар? (чайганып турар...)</p>	<p>3 балл – уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун, сан адының каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын.</p> <p>2 балл – сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга бергедежип турар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл– сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар.</p>

БЕЛЕТКЕЛ БӨЛҮҮ. Диагностика тиг онаалгалар

Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның чугаазында сөс курлавырының байып турарын илередир, чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Харылзаалыг чугаазынга кылыг сөстерин, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Диагностика тиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Долгандыр турар черлер, чылдың үелери, дириг амытаннар, болгаш оон-даа өске тамаларга хамаарыштыр чугаазын сайзырадырынга сөстерни ажыглап өөренири. Башкы бодунуң шилилгези-биле чүвелерни көргүзөр, шын ададыр, айыткан черинге каап каарын дилээр.</p>	<p>3 балл – уруг долгандыр чүвелер аттарын боду шын адап база көргүзүп турар. 2 балл - уруг долгандыр чүвелер аттарын шын адап база көргүзөринге башкы дузалажып берип турар. Башкының айтышкыны-биле кылып турар. 1 балл – чүвелер аттарын башкының дузасы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p>
<p>Онаалга 2. Ниити билиглерге хамаарышкан онаалгалар. Оюн «Чаңгыс сөс-биле харыыланар». Тон, идик, бөрт – чүл ол? (Кышкы хептер.) Оон өске кышкы хептерни адап көрүнерем. Инек, хой, чылгы – кандыг дириг амытаннарыл? (Азырал амытаннар.) Силерде кандыг азырал амытаннар азырап турарыл? Чараа-чечен, өрге, адыг – кандыг амытаннарыл? (Черлик амытаннар.) Оон өске кандыг черлик амытаннар билир силер? Башкының чогаадыкчы ажылдаарындан «Чылдың үелери», «Ачамның (авамның) эдилелдери», «Өөредилге дериг-херекселдери», «Машиналар хевирлери» дээш о.ө. онаалгаларны кылып аар.</p>	<p>3 балл – уруг ниити чүвелер аттарын боду шын адап база көргүзүп турар, немей 2-3 чүвелерниң ниити аттарын кирип турар 2 балл – уруг харызын улуг кижиниң дузасы-биле чугаалап турар, ниити чүвелерниң аттарын шуптузун адап шыдавайн турар. 1 балл – башкының дузасы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p>
<p>Онаалга 3. Оюн «Айтырыг-харыы» «Кым чүну кылып тур?»). Өөрөнгөн таматиктиг бөлүктөринге хамаарыштыр башкы айтырыгларны салыр. Онаалга 4. Оюн «Домакты төндүр»: Инекти авам ... (саар). Бажыңны тудугжу... (тудар). Кижилер автобуска (таксиге, поездиге...) ... (олулар). Башкы уругларны... (өөредир). Бердинген онаалгаларны дедир база кылып болур: Инек саар кижиге – (саанчы)... Онаалга 5. Оюн «Шын сөстү тып»: Чүну хайындыраарыл? (Кашаны, мүннү, компотту. номну.) Чүну садып ап болурул? (Ойнаарактарны, хлебти, платьени, авамны.) Чүну чип болурул? (Кашаны, яблокту, мүннү, бөмбүктү) Чүну чуп болурул? (Холдарны, арынны, тавакты, хемни.)</p>	<p>3 балл – сөстерни, ниити чүвелер илереткен сөстерни, кылдыныг илереткен сөстерни, мергежил сөстерин ... уруг боду шын адап, көргүзүп турар. 2 балл – сөстерни, ниити чүвелер илереткен сөстерни, кылдыныг илереткен сөстерни, мергежил сөстерин ... уруг боду шын адап, көргүзүп шыдавайн турар, чазыглар эртип турар. 1 балл – чүгле улуг улустуң дузасы-биле харыылап турар, башкының дузасы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p>

Харылзалыг чугаа

Сорулга: улуг улустуң айтырыгларынга бодунуң назы-харыыга дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыңнаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап, делгеренгей харылзаалыг чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Диагностика тиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Бердинген темаларга харылзаалыг тайылбыр чугааны кылып билиринге онаалгалар. «Авамның ажылы», «Мээң хоорайым»,</p>	<p>3 балл-бердинген темаларга база ойнаарактарыңа, сюжеттиг чуруктарыңа</p>

«Мээн чуртум»...: Кымнарыл бо? Кайда чурттап турар? Чүнү кылырынга ынак? «Хол-биле кылыр ажилдар», «Угаан-биле кылыр ажилдар»...	дүүштүр харылзаалыг тайылбыр чугааны боду, чугаазының утказын дес-дараалаштыр, домактарның тургузуун шын кылдыр тургузуп шыдаар. 2 балл - чугааны башкының дузазы-биле (айтырыглар, сюжетти сагындырып турарындан) күүседип турар. 1 балл – чугааны дамчыдарынга башкы киржип, айтырыглар салып, дузалажып турар.
Онаалга 3. Тоолдарны эдerti чугаала «Геремок»... Онаалга 4. Бодунуң, ада-иезиниң, төрелдериниң, долгандыр турар кижилер, бойдус ... дугайында харылзаалыг чугаа тургузары. Чугаа оюннары «Мультфильм (хоорай, суур, орук, аржаан...)» дугайында чугаала. Айтырыг салып өөренири: Сээң адың кымыл? Харың кажыл? Кайда чурттап турар сен? Аваң, ачаңны кым дээрил? Башкыңның ады кым? Сээң эжиң ады кым	3 балл – тоолдуң, чечен чугааның утказын шын эдerti чугаалаарын уруг боду күүседип турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузуу шын. 2 балл – тоолдуң, чечен чугааның утказын уруг башкының айтырыгларының дузазы-биле кылып турар. 1 балл – эдerti чугааларыңга уругт бергедеп турар, боду шын тургузуп шыдавайтурар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.
Онаалга 5. Башкының дилээ-биле ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчууру(<i>дүрген чугаа, үлегер домак...</i>).	3 балл – уруглар сөстөрни чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрниң онзагайын шын адап турар. 2 балл – чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл – уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес.

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулга: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарыңга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
Онаалга 1. Чугаа кезектерин билиринге. Чуруктарга дүүштүр шын харыы бээри: <ul style="list-style-type: none"> • Ойнаарак – ойнаарактар • Мында – дүгдө • Дүүн – бөгүн • Кылган-кылганнар Онаалга 2. Оюн “Антонимнер-синонимнер”. Онаалга 3. Оөн “Өңнүг чурук” ...	3 балл – программаның негелделеринге дүүштүр уруг чугаазында чугаа кезектерин, сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглап, харылзаалыг чугааны кылып билер. 2 балл – сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарыңга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге 1-2 частырыгларны кылып турар. 1 балл – сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарыңга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге хөй частырыгларны кылып турар.
Онаалга 4. “Чанында, артында, кыдыында, мурнунда, кырында, адаанда” деп сөстөрни шын адап, ажыглап билиринге онаалгалар. “Ойнаарактарны каап каг”. Башкының дилээ-биле ойнаарактарны айтыккан черинге салыр. Оюн “Чажыржылы” (бир чүвениң ...салыр). Оюн “Тып”(кайда олур, чыдыр, тур...). Онаалга 5. «Кайда?» деп айтырыгның утказын билип турарыңга олурары. Башкы чуруктарны көргүскөш, чүвөлөрниң кайда турарын	3 балл – домакты шын тургузуп турар, падеж кожумактарын, наречиелерни шын ажыглап 2 балл – онаалганы кылырыңга бергедээшкингетаваржып турар, 1-2 чазыглар бар. 1 балл – онаалганы кылып шыдавайтурар, хөй чазыглар бар.

билип турарыңга онаалгалар. (дириг амытаннар (адыг, инек, балык) болгаш оларның чурттап турар черлери (хем, арга, тайга, бажың...) Оюн «Дузалаш». Дириг амытаннарны адааш, чурттап турар черин шын адаар.	
---	--

Школа баар назылыг уругларга онаалгалар хевирлери

Онаалга 1.

Сени кым дээрил? Каш харлыг сен?

- А) 2 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 2.

Кайда чурттап турар сен?

- А) 1 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 3.

4-5 чурукту көргүскеш, ында чүверерниң аттарын шын адаары.

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 4.

Ойнаарактар көргүскеш, оларның өң-чүзүнүн, бүдүжүн тодарадыры. Өг кандыг? Орун кандыг?

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

5-6 чурукту көргүскеш, ында чүве аттарын тодарадыр, үннерни, сөстөрни шын адаары.

- А) Үннерниң шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 2 б.
- В) 3-4 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 1 б.

Онаалга 6.

Чаңгыс аай уткалыг бөлүктөргө хамааржыр чүвөлөр салып каарга, оларның ниити адын тывары, шын адаары(5 чүвөлөр).

- А) Бөлүктөп база чаңгыстап шын адап турар – 3 б.
- Б) Частырыглар бар – 2 б.
- В) Тыва дылга адаары арай багай, орус сөстөр ажыглап турар – 1 б.

Онаалга 7.

Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чурукка дүүштүр айтырыгларга харыылаары: Оол (-дар) чүнү кылып турарыл? Уруг (-лар) чүнү кылып турарыл?

- А) Шуптузун шын харыылап турар – 3 б.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 8.

Орус дылдан тыва дылче домактарны очулдурары.

- А) домактарны шын тургузуп турар – 3 балл.
- Б) домактарны тургузуп турарында частырыглар бар – 2 б.
- В) бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 9.

Шүлүктүшүн, аянныг номчурунга.

- А) Шын, аянныг номчуп турар – 3 балл.
- Б) Сөстөрни адаарында частырыгларлыг, чартыын номчуп турар – 2 б.
- В) Аянныг чугаалаарынга бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 10.

Чувелер берип азы чурук көргүзөр, оларга дүүштүр сюжеттиг чугаа кылып.

- А) 2-3-тен хөй домактарлыг чугааны тургузуп турар – 3 балл.
- Б) 2 домактарлыг чугааны тургузуп турар – 2 б.
- В) 1 домактыг чугааны тургузуп турар – 1 б.

КАПСЫРЫЛГА2. Хайгаараар арганың дузазы-биле метапредметтиг түңнелдерни илередири

Уругнуң школага беленин бадыткаар кол негелде – чаа чүүлдү баш удур билип алыксаар, сонуургак, сонуургаачал аажы-чаңының, уругнуң бот-идепкейиниң сайзыралы, ооң улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билири.

Ажылды башкының чорудары: өөредилге ажыл-чорудулгазының янзы-бүрү аргаларын ажыглап билиринге уругну *чепсеглээри*, ук билиглерни шиңгээдип алган соонда, уруг *боду* «өөрениксей бердим» деп шиитпирге сонуургалдыг келир кылдыр ажылдаары. Уругну бот-тускайлаң ажылдап өөренирин сайзырадырындан аңгыда, ниитилел байдалынга өөренип, чаңчыгарын өөредип, деткиири.

Боттуг чүүлдерни (билигни) сонуургап шиңгээдириниң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Познавательные УУД)

1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры.
2. Медээни (билигни) угаап сайгарыптар деннели.
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазының түңнели.

Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажылдаарының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Регулятивные УУД)

1. Онаалганы алгаш...
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар
3. Онаалганы күүседип ора ...
4. Онаалганы төндүрүп тура ...
5. Онаалганы төндүрүпкеш...
6. Онаалга кылырынга дуза

Харылзажырының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Коммуникативные УУД)

1. Бодунуң бодалдарын илередири.
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билири.
3. Өөредилгениң ажылчын бөлүүнүң ажыл-чорудулгазынга киржилгези.
4. Ниитиниң корум-чурумун сагыыры.

Школаже киреринге чедир уругта таарымчалыг, оожум турум байдал бодунга хамаарыштыр бедик, бодунуң күжүңге болгаш ниитилелге алдынып билиринге бүзүрел херек.

Бо бүгү психологтук байдалдар уругнуң школага өөренип киреринге бедик күзел болур болгаш стандартта өөредилге ажыл-чорудулгазының чугула угланышкыннары кылдыр демдеглеттинген.

Билигни хүлээп алыр арга-шинээ

Баллдар саны	Кичээлге ажилдарның хевирлери	Өөреникчилерниң ады, фамилиязы (деңнели)		
		Сая А		
1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры				
<i>1.1 Аас-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:</i>				
4	Бир дугаар тайылбырдан билип аптар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичии болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Аас-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
<i>1.2 Бижимел-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:</i>				
4	Бот-тускайлаң билип ап шыдаар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичии болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Бижимел-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
2. Медээни угаап сайгарыптар деңнели				
<i>2.1 Бердинген медээден чугула бодалды ылгап үндүрүп шыдаары:</i>				
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар			
2	Немелде айтырыглар дузазы чокка шыдавас			
1	Элээн бергедээшкиннерлиг			
<i>2.2. Өөренип турар материалындан чаа медээни (билигни) ылгап үндүрүп шыдаар</i>				
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар			
2	Дуза хереглээр			
1	Элээн бергедээшкиннерлиг			
<i>2.3 Угаап-боданыр, сайгарыптар ажил-чорудулгазының деңнели</i>				
3	Класста өөреникчилерниң деңнелинге бодаарга, бедик			
2	Класста өске өөреникчилерниң деңнелинге дөмей			
1	Элээн куду			
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажил-чорудулгазының түңнели				
<i>3.1 Түңнелди чедип ап турарының байдалы:</i>				
4	Ажил-чорудулганы күүседиринге бердинген уг-шиг (алгоритм) дузазын чедишкинниг ажыглап шыдаар			
3	Онзагай, сагынгыр-тывызык арга-биле			
2	Чедимче чок арга-биле			
1	Харыга таарыштырып каары, сайгарылга (угаап бодавайн) чокка кылыры			
<i>3.2 Түңнелдерни көргүзери (шынзыдары):</i>				
4	Бодунуң шиитпирин бадыткап, долу харыыны берип шыдаар			
3	Долу харыыны берип шыдаар, ынчалза-даа бадыткап шыдавас.			
2	Харыыны арай боорда (үндүр тырыттырып тургаш) алыр			
1	Харыы бээринге бергеждежир			
<i>3.3 Ажылының түңнелдеринге үнелел бээри:</i>				
3	Ажылдың түңнелинге шын үнелелди, кайда часканын билир болгаш, берип шыдаар			
2	Кайда часканын билип турза-даа, ажилдың түңнелинге кезээде шын үнелел			

	берип шыдавас.			
1	Ажылдың түннелинге шын үнелелди, кайда часканын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас			
3.4 Өөредилге программаның негелделеринге дүүштүр өөреникчинин билишинин деңнелинин байдалы				
3	Силернин эртеминерге хамаарыштыр бердинген хуусаа дургузунда программаны шингээдип шыдаптар арга-шинектиг			
2	Программаны шингээдип алырынга немелде кичээлдер херек			
1	Программаны шингээдип алыры янзы-бүрү чылдагааннар уржуу-биле берге			
Ниити балл:				

Бердинген түннелдерни үндүреринин аргазы

Баллар саны	Өөреникчинин туружу	Деңнели
9 - 15	Өөредилгеге хамаарышкан медээни (билигни) хүлээп алырда бот-тускайлаң ажыл-чорудулга кылып шыдавас, бижип каан (аас-биле тайылбырлаан) медээлерни сайгарарынга улуг бергедээшкиннерлиг. Чаа медээден (билигден) чугула медээни илередип тыварынга угаап-боданып сайгарарып түңнээринге элээн бергедээшкиннерлиг. Сайгарып угаап боданыр ажыл-чорудулгазынын деңнели, түңнел кылыр арга-шинээ куду деңнелде. Өөреникчиден харыыны арай боорда (үндүр тыртып тургаш) алыр. Ажылынын түңнелинге шын үнелелди, частырыгларын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас.	КУДУ
16 - 23	Өөредилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) шингээдип алырынга немелде тайылбырлар дузазы херек . ажыл-чорудулгазынынүезинде (ажылын мөөңнөп ажылдаарынга көгүдүг, мактал) дуза херек. Сайгарып угаап боданыр ажыл-чорудулгазынын деңнели ортумак. Ажыл-чорудулганын түннелдерин башкынын берген дузазын, уг-шиин (алгоритм) күүседип тургаш азы чамдыкта бот-тускайлаң ажылдап турар үезинде чазып, эдип тургаш чедип алыр. Шын харыыны, бодунуң чазыгларын эскерип турза-даа, кезээде берип шыдавас.	ОРТУМА К
24 - 31	Өөредилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) эки шингээдип алыр. Бердинген медээден (билигден) чугула бодалды бот-тускайлаң сайгарып угаап боданыр ылгап, түңнөп үндүрүп шыдаар. Угаап-боданыр ажыл-чорудулгазынын деңнели бедик. Бердинген дуза, уг-шиин (алгоритм) чедишкенин аягылап билер, ажылды сагынгыр-тывызык арга-биле күүседип шыдаар. Долу харыыны берип, бодунуң туружун бадыткалдыг илередип шыдаар. Ажылынын түңнелинге шын үнелелди берип билер.	БЕДИК

Чаа медээни (билигни) өөрениринин аргазын бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып тургаш ажылдаар арга-шинээ *(Регулятивные УУД)*

Балл	Кичээлге ажылдаарынын хевирлери	Өөреникчилернин ады, фамилиязы (деңнели)				
1. Онаалганы алгаш...						
3	Ажылды эгелээр мурнунда планнап аар					
2	Ажыл-чорудулга үезинде планнаашкын кылыр					
1	Планнаашкын шуут кылбас					
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар						
4	Немелде тайылбыр алырынга дуза херек чок					
3	Ажыл кылыр бетинде айтырыгларны салыр					
2	Ажыл үезинде айтырыглар салыр					

1	Дуза херек-даа болза, айтырыглар салбас						
3. Онаалганы күүседип ора							
4	План езугаар кылыр						
3	Пландан өскээр ажылдай бээр						
2	Планнап алганы езугаар ажылдап эгелезе-даа, ажыл-чорудулганың чурумун хажыда бээр						
1	План чок, дужа-келбиже ажылдаар						
4. Онаалганы төндүрүп тура							
3	Планнап алганы езугаар түңнелди ыяап-ла чедип алыр						
2	Ажылын төнчү утказынга чедирбес						
1	Ажылдың түңнели кандыг-даа болза, ажырбас						
4. Онаалганы төндүрүпкеш...							
4	Түңнелин хынаар, чазыгларны тывар, эдер						
3	Түңнелин хынавас						
2	Түңнелин хынавас, ооң шын болурунга бүзүрелдиг						
1	Түңнелин хынаар, ынчалза-даа частырыгларны көрбес						
5. Онаалга кылырынга дуза							
4	Дуза хереглес						
3	Дуза херек, дузаны хүлээп аар						
2	Дуза херек, ынчалза-даа ону ажыглап билбес						
1	Дуза херек, ынчалза-даа ону дилес						
Ниити балл:							

Бердинген түңнелдерни үндүрериниң аргазы

Баллар саны	Өөреникчинин туружу	Деңгели
6 - 10	Өөренириниң аргазын ажыл-чорудулганың сорулгазы деп медресе билиринге бергедежип турар. Ажылды планнашкын чок кылыр, тайылбарны хереглес-даа турар болза, тодарадыр айтырыглар салбас, ажылды буу-хаа, уг-баш чок кылыр. Ажылды кылырының уг-шиин башкы кылып-даа берген болза, ону, боду эскербейн. хажыдып турар. Онаалганы кылып доозупкаш, ажылдың түңнели кандыг-даа болза хамаарылга чок байдалдыг. Түңнелди хынап тура, частырыглар көрбес. Дуза дилээрин билбес, дуза келзе-даа, ону ажыглап билбес.	КУДУ
11 - 16	Чамдык таварылгаларда өөредилгениң аргазын ажыл-чорудулганың сорулгазы деп медресе билип турар. Ажылдаарының планын, ук планын тодарадып илередирин мырыңай ажылды кылып эгелей берген үезинде чорудар. Ажылды күүседириниң чурумун хөй янзы кылып алза-даа, шын, чөптүг арганы шилиирин орта билбейн баар. Ниити планнап алганы езугаар ажылдап эгелезе-даа, ажыл-чорудулганың чурумун хажыда бээр. Ажылды төндүрүп тура, планнап алган түңнели кезээде чедип албас. Харьызы шын деп даап бодап алганы-биле азы ооң түңнели кандыг боорун сонургавазы-биле ажылының түңнелин хынавас. Херек өйдө дуза кадарын дилээр, ынчалза-даа ону ажыглаарын билбес.	ОРТУМА К
17 - 22	Өөредилгениң аргазын ажыл-чорудулгазының сорулгазы деп эки медресе билип турар. Ажылдап эгелээр бетинде, хөй кезинде, бодунуң ажыл-чорудулгазын баш бурунгаар планнап алыр болгаш ажылының уг-шии езугаар чедишкенин чогулдуп билер. Херек апарганда, ажылдап эгелээр мурнунда тодарадып аар. Ажылды кылып тура, бичии хажыдышкын бар-даа болза, ниити план езугаар ажылдаар. Ажылды төндүрүп тура, планнап түңнелин албан чедип алыр. Ажылды төндүрүпкеш, ону хынаар, частырыгларны тыпкаш, эдер. Херек апарганда дузаны дилээш, ону чөптүг ажыглап билер.	БЕДИК

Чаа медээни (билигни) шингээдип база чугаалажылга үезинде бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга тода, чиге харыылап шыдаар арга-шинээ (Коммуникативные УУД)

Балл	Кичээлге ажылдарның хевирлери	Өөреникчилерниң ады, фамилиязы (деңнели)				
1. Бодунуң бодалдарын илередири						
3	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар					
2	Бодунуң бодалын өске кижилерге чүгле немелде айтырыглар дузазы-биле илередип шыдаар					
1	Бодунуң бодалын өске кижилерге немелде айтырыглар дузазы-биле безин илередип шыдавас					
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билири						
<i>2.1. Айтырыгларга харыылап шыдаар арга-шинээ</i>						
4	Делгеренгей харыы берип шыдаар					
3	Кыска (долу эвес) харыы берип шыдаар					
2	Харыы үезинде сүрээдээр болгаш бергедежир. Сөс курлавыры чегей болганындан харыы үезинде бергедежир.					
1	Бот-тускайлаң харыы шуут берип шыдавас.					
<i>2.2. Айтырыглар салып билириниң арга-шинээ</i>						
3	Айтырыгларны шын таарыштыр салып шыдаар					
2	Салган айтырыгларының утказы чугаалажып турар кижиге чедир билдинмес, немелде тодарадыр ужурга таваржыр					
1	Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдавас					
<i>2.3. Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир арга-шинээ</i>						
3	Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир					
2	Үргүлчү чөптүг эвес					
1	Чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас					
3. Өөредилгениң ажылчын бөлүүнүң ажыл-чорудулгазынга киржилгези						
<i>3.1 Бодунуң туружун боттуг бадыткалдарлыг тудуп билир харык-шинээ</i>						
3	Бодунуң туружун боттуг бадыткалдарлыг тудуп билир					
2	Үргүлчү бадыткалдыг эвес					
1	Бадыткалдыг тудуп билбес					
<i>3.2 Бодунуң туружун таарыштыр өскерттип шыдаар харык-шинээ</i>						
4	Бодунуң туружун херек апарган үеде таарыштыр өскерттип шыдаар					
3	Бодунуң туружун үргүлчү-ле өскерттип шыдавас					
2	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билир-даа болза, өскерттип шыдавас					
1	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билбес					
<i>3.3 Ажылдың чедишикинниг болурунга хамаарыштыр бөлүктүң шиитпиринге чөпшээрешпес харык-шинээ</i>						
3	Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес шыдаар					
2	Бөлүктүң ниити шиитпиринге үргүлчү-ле чөпшээрешпес					
1	Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес					
4. Ниитиниң корум-чурумун сагыыры						
3	Ниитиниң корум-чурумун харылзаа үезинде сагып билир					
2	Ниитиниң корум-чурумун үргүлчү сагывас					
1	Ниитиниң корум-чурумун хүлээвес					
Ниити балл						

Бердинген түннелдерни үндүрериниң аргазы

Балл	Өөреникчиниң туружу	Деңнели
8-13	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга харыылап шыдавас. Чугаа үезинде чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас. Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдавас Бодунуң туружун бадыткалдыг чижектер-биле илередип шыдавас, ону таарыштыр этпес, эдери чугула дээрзин угаап билбес. Ажылдың чедишкинниг болурунга хамаарыштыр бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес. Кады чугаалажып турар кижизиниң эрге-дужаалын, чугааның байдалын өөренип көрбес.	КУДУ
14-20	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередиринге сөс курлавыры эвээш болганындан азы сүрээдээринден бергежежир. Бодунуң туружун шын тудуп, ону бодамчалыг эдип, бөлүктүң ниити шиитпирин хүлээп алырын кезээде сагывас. Ниитиниң чурумун сагывайн баар.	ОРТУМАК
21-26	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар. Айтырыгларга шын тургузуп, байдалга таарыштыр харыылап шыдаар. Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрэжип билир. Бодунуң туружун боттуг бадыткалдыг чижектер-биле тудуп база херек апарганда өскерттип билир. Чугаа үезинде ниитиниң чурумун кезээде сагып билир.	БЕДИК

КАПСЫРЫЛГА 3. Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин ТОДАРАДЫРЫ

Ю.А Афонькинаның ажылдап кылганы «Улуг бөлүктүң уругларының билиг шиңгээткениниң хыналдазын ШНЧУӨАЧ чорудары» [1] ажылын үндезинге ап, уругларның интегративтиг сайзыралының ниити хевирлеттингениниң деңнелин илередип болурун башкыларга сүмелеп кирип турар бис.

«Мага-боду кадык, арыг-силиг болурунун болгаш культурулуг аажы-чаңныг болурунун аргаларын, мергежилдерин билир» деңнели (уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Арыг-силиг, культурулуг болурунун мергежилдерин билир	Назы-харынга дүүштүр арыг ланып, аштанып билир	Кылып билир ужурулуг кол шимчээшкенини билир	Иденкейлиг шимчээшкениниң сайзыралының деңнели	Кадык-чаагай чурттаарының дугайында билери	Кадык-чаагай болурунун бирги дүрүмнерин билериниң деңнели	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сонуургак, идепкейлиг» деңнели

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чаа билиг шингээдир сонуургалы	Билип алыксаар айтырылглары	Билип алыр дээш шинчилээр арга-шинээ	Бот-тускайлаң сайзыралы, туружу	Улуг кижилерден дуза дилээри	Өөредилген иң ажыл-чорудулгазынга киржилгези	Ниити баллдар саны	Деңнели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
2									
Түңнели									

Эрттирген хүнү: _____
 Бөлүү: _____
 Кижизидикчи башкылары: _____
 Педагог-психолог: _____
 Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сеткилиден сагыш-човаңгыр аажы-чаңынын» деңнели

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чоок кижилериниң болгаш эш-өөрүнүн сагыжын болунга чоок хүлээп билири	Тоолдарның, төөгүлөрнүн, чечен чугааларның маадырлары дээш сагыш-човаашкыны	Уран чурулганы, хөгжүмнү болгаш чечен чогаалды сеткилиден хүлээп алыры	Долгандыр бойдушту сеткилиден хүлээп алыры	Кижиниң сагыш-сеткилининң байдалы дугайында билири	Харылзажып тура, сагыш-сеткилининң байдалын көргүзери	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түңнели									

Эрттирген хүнү: _____
 Бөлүү: _____
 Кижизидикчи башкылары: _____
 Хөгжүм талазы-биле удуртукчузу: _____
 Педагог-психолог: _____
 Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тударының аргаларын, мергежилдерин билир» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чугаа домак чокка кара-биле илередип, холдары-биле айтып, имнеп харылзаажыры	аразында чугааны тударының аргаларын	чогумчалыг чугаа кылырының аргаларын	чогумчалыг чугаа кылырының аргаларын	Улуг кижилер-биле чугаа кылырының мергежили	Эш-өөрү-биле чугаа кылырының мергежили	Культурлуг чугаалаажырын билир	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7		8	9	10
1										
25										
Түңнел										

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Бодунуң чурумун башкарып билир (чаңчыгып өөрөнгени)» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Ниитил-сагылгалыг, чурумнуг болурунун эге өй-чижек нормаларын дүүрмнерин сагып билيري	Кудумчуга болгаш хөй-ниити черинге чурумнуг болурунун өй-чижек нормаларын дүүрмнерин сагып билيري	Бодунуң чуртталгазының үнезин биллип турар	Билери эге үнелерге дүүштүр тодаргай сорулгазын күүседиринге ажыл-чорудулгазын планнап алыры	Бурунгаар чүткүлдүү	Улус аайынга (өтгүнүп) ооренири	Ниити баллдар саны	Деңнел	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1										
2										
Түңнели										

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**«Назы-харынга дүүштүр интеллектуалдыг болгаш бот-тускайлаң проблемниг айтырыгларны
медерелдии-биле шиитпирлээр» деңнели**

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр
чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Бот-тускайлаң шингээди алганы билиглерин болгаш ажыл-чорудулганың аргаларын проблемниг айтырыглар шиитпирлээринге ажыглап билيري	Кандыг-бир айтырыг шиитпирлээри угаан-медерелиниң сайзырангай шынары бооп илереп кээри	Ажыл-чорудулганың арга-мергежилин чогуур байдалга дүүштүр өскерттип шыдаар деңнели	Даап чуруурунга боданың деңнели	Хол-биле тудуп чогаалдырынга (конструирование) боданырының деңнели	Аас-биле харылзактарынга боданырының деңнели	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Түңнели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**«Өөредилгениң ажыл-чорудулгазының үезинде билиг шингээдириниң бүгү талалыг уг-шин
(ууд) тодарадып билир» деңнели**

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга
көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Улуг улусту дыңнап, айтылышкынын чижек аайы-биле кылып турар	Бодун хынаттынары (хайгаарап көөрүнүң чижээнге)	Бот-үнелели(хайгаарап көөрүнүң чижээнге)	Бодун хынаттынары (сөстүң чижээнге)	Бот-үнелели (сөстүң чижээнге)	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	19
1								
2								

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**Уругларның нитиинтегративтиг сайзыралының хевирлеттингениниң деңнелиниң көргүзүүнүн
ТҮҢНЭЛ ТАБЛИЦАЗЫ
(баллдар болгаш көргүзүүнүн деңнели)**

№ д/с	УругФ. А.	Күш-дамыр кижизидилгези	Сонуургаак, илепкейли	Сеткилиден сагыш-човангыры	Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тулдарының арта- мергежилдерин билири	Болунуң чурумун башкарнып билири	Интеллектуалдыг, бот-тускайлаң проблемниг айтырыгларны шийитпирлээр чарт угаанныы	Эге билигденели	Билиг шингээдириниң уг-шин бүүү талалыг тып билири	Ажылды чорударының аргалары болгаш мергежилдерин билири	Ниити балл саны	Деңнели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1												

Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының хевирлеттингениниң деңнелин балл-биле санап түңнээринин көргүзүү:
аргажок куду – 163-ке чедир,
куду – 164-328,
ортумак – 329-493,
бедик – 494-660.

КАПСЫРЫЛГА 4. Кичээлдер эрттиреринге сүмелээн чогаалдар даңзызы

2-3 харлыгларга

Алдын-оол А.Х. Каткы-хөглүг уруглар бис.Күске какпазы.Карусель.Аргада адыг.
Алдын-оол А.Х. Тааннар. Космонавтылар. Семдер хава.Белектер.Ойнаалы.
Ангырак Б. Шаша акым бузуп калды.
Монгуш Б.М. Ойнаар-кыстар. Бичии Севил.Бирээ,ийи,үш, дөрт, беш.
Танова Е.Т. Бичии Чолаачы. Чолаачы.Шивижигеш.Бызаа.
Чаш-оол К.С. Харжыгаш. Авамга.
Сувакпит О.Ө. Дүрген чугаалар.Дагаажыгаш.Мөөр бөмбүк.
Сувакпит О.Ө. Сугжугаш.Улус удаан.Бистиң Маша.
Пюрбю С.Б. Сагынгыр күске.
Сарыг-оол С.А. Ии,чүдээн! Хураган.
Ойдан-оол О. М. Уранмаанын ойнаар-кызы.Анайжыгаш биле Кымыскаяк.
Кара-Күске Ч.К. Халыжаалам, шуражыылам! Амданнын! Бөөп-бөөп кылашта! Аваң кай, ачаң кай?
Мамак ма! «Шу-шу!»де! Өпейим-өлчейим. Эм-эм.
Кечил-оол Э.Т. Харамай. Топ-топ. Электей бээр.

Очулгалар

А.Барто. Кушкашчыгаш. Чүү канчаар алгыраарыл? Час. Ойнаарактар. Койгунчугаш. Аът. (очул. О.Сувакпит)
В.Берестов. Аарыг ойнаар-кыс. (очул. О.Сувакпит)
В.Сутеев. Дииспей. Час келген. Дагаа оглу болгаш өдүрек оглу. (очул. О.Сувакпит)
Г.Ладоницков. Ойнаарактың өпей ыры. (очул. О.Сувакпит)

Е.Чарушин. Кыс дагаа.Дииспей. Ыт. Шокар дагаа.Бистин өдүрөктеривис. (очул. О.Сувакпит)
З.Александрова. Топулааштар. Эрген. Амданныг кадык. (очул. О.Сувакпит)
Л.Толстой. Варяның шиижекчигежи.
Орус улустуң аас чогаалы: Эргек дег оолчук.Дагаажык.Диис-диис.Катя, Катя. Хүнчүгеш. Ала-сааскан.
(очул. О.Сувакпит)
Орус улустуң тоолдары: Репка. Шокар дагаа. Маша биле Адыг. Борбак далган.
С.Капутикян. Часкай бербе. Кым мурнай ижиптерил? Шупту удуй берген.
С.Маршак. Декабрьда.

4-5 харлыгларга

Шоюн А.С. Сонуургакпай. Хөртүк болуп, хуулуп каап-тыр. Ону өөрүм чүү дээр ирги?
Монгуш Б.М. Хаванчыктар. Ыт. Мээң ыдым.
Сувакпит Ө.С.Чырык.Соок-Ирей. Шартылаа.Кастарымны.Сайлык.Буга. Дүрген-чугаалар. Дүрген-харыбылар. Куштар хөөнү. Торга. Аңгыр. Хамнаарак. Хирилээ. Тогдук. Бойдус төлү. Казан чалгааранчыг эвезил? Чаа номчугаштар.
Саган-оол В. Чараш-чараш.
Танова Е.Т. Чунгуда. Мөгелер.Шалың. Шивижигеш.Күс. Кышкы ыржыгаш. Дилгижсек. Тенек хава. Барабанчы. Хүнчүгеш. Ховаганмай.
Чадамба Л.Б. Чодураалар.
Кенин-Лопсан М.Б. Харжыгажым.
Өлчей-оол М.К. Чүктенип чорааш.Тенекпей.
Даш-оол М.Үлежир бис.
Кан-оол О. Мажаалай. Хөглүгбей.Дой. Каарган. Харжыгаш. Ховаганнар. Күжүгеннер.
Артына С. Азыраар мен.
Комбу С.С. Күс. Дииспей.
Сүрүң-оол С.С. Чүрекпен.
Соскалдай С. Чарашпай. Курунлаан.
Таспай С.Ө. Адыг оглу. Эң-не үнелиг эртине.
Чооду К-К.К. Үе-шагның эргилдези.Кыш.Час.Чай.Күс.Стаканым.Чараш таваам. Шопулаам бо.Мээң серээм.Аажок чараш үрен боор мен. Холчугаштар. Бутчугаштар. Дадыр-дадыр! Амдызында бичиимен. Ойнаар-кызым. Ийистер бис. Матрешкалар. Чараштаа. Кургаг сүт. Сайзанақтап ойнаалам! Дайна, Таня! Харын кажыл? Ажылда! Хүнезин-не! Тенекпей. Дииспейнин үлегери. Шетте хар. Хоюм. Ням-ням. Бопук. Хопа-хопа! Идиктерим кедип аар мен. Дөмей-дөмей. Кыргызан-авам баскан быштаа. Кым экил? Чурумнуг кымыскаяктар. Авазынга дөмей оол. Бодум-оол кайыл?
Монгуш. Ч. Койгунчугаш. Аът. Кат.
Кечил-оол Э.Т. Чыжырганам. Ужуп кел! Хаван оглу. Хадыыр-сарыг. Сергедип кээр. Капуста. Морьковь. Мөөгү. Картофель. Бора-Хөкпеш. Омак хөглүг. Аът. Аттар. Оон соонда ойнаар мен. Өжөшпей. Тенекпей. Терге-дайым. Хамнаарак-ойнаараам. Ойнаар-кызым. Чолаачы мен. Байырлыг, чай! Час. Садигим.

Очулгалар

А. Барто. Адыг. Хар. Бөмбүк. Экизин аар! Катя. Өнүктөр. Корабльчыгаш. Коргунчуг куш.
А. Прокофьев. Хүнчүгеш.
Б. Заходер. Сапыкчы.
В. Берестов. Баар оруум айтып берем.
В. Жуковский. Кушчугаш.
В. Бирюков. Доос-кара оттуп келген.Сапыкчы. Хензигбейим. Кыжын.
В. Сухомлинский.Ачамны дөзексээр мен. Мээң авам хлебсиг.
Г. Бойко. Дагаа.
Г. Ладончиков. Моортай чүге чемненген соонда чунарыл? Үзер өшкү. Уйгужулар.
Е. Благинина.Аяс чаагай эртен-биле! Бутчугаштар.
Е. Трутнева. Чаа чыл-биле!
Е. Чарушин Чараа-чечен. Бөрзекчигеш.Оолдарлыг өдүрөк.

И. Токмакова. Час.
К. Ушинский. Аскыр дагаа биле ыт. Кортук Ваня.
К. Чуковский. Дагаа оглу. Эки чун!
М. Джалиль. Хек.
М. Ивансен. Шивижигеш.
Н. Калинина. Вася балыкты канчаар тутканыл?
Н. Найденова. Найырал.
Н. Сынгаевский. Дузалакчы.
О. Выготская. Шанактарга. Соогун!
П. Воронько. Удуур херек. Төрээн чер дег, эки чер чок.
С. Маршак. Угааныг күскежик дугайында тоол. Шиижек кайыын чемненгенил? Пар оглу. Зебралар. Жираф. Чаан. Бодаган. Ак адыглар. Үгү оолдары. Пингвин. Куу оглу. Өрт. Халаптыг өрт үне берзе, 01-же хамаатылар долгай каапсын. Кажар диин. Бөмбүк.
С. Михалков. Харжыгаш.
Т. Новиков. Хадыыр-сарыг.
Ш. Галиев. Торга. В. Зайцев. Бодум кеттинип алыр мен. Үш көпек бергеш.
Я. Аким. Шивижигеш каастанып тур.
Я. Тайц. Кыш. Ага. Каттап чорааш.

6-7 харлыгларга

А. Барто. Ыт. Анайжыгаш.
А. Веденский. Машинистиң ыры.
А. Пушкин. Балыкчы болгаш балык дугайында тоол.
Шоюн А. С. Балыктар аштай бээр. Койгунак.
Монгуш Б. М. Кежээ ыт.
В. Берестов. Хөглүг чай. Дүктүг-курттун шынчы сөзү. Мактаныкчы ужар-саазын.
В. Сухомлинский. Күс канчаар эгелээрил? Чедиги уруу. Делегейде эң-не чараш хеп. Элдептиг анчы. Арыгда часкы хүн. Дииспейге ыядынчыг болган. Көк-хөкпеш чүге ыглааныл?
Д. Габе. Мээн өг-бүлөм: Авам. Дуңмам.
Танова Е. Т. Чеченмаа. Сай. Час. Дииспей. Койгунак.
З. Александрова. Эртен. И. Мазнин. Чаңгыс эптиг чурттаалыңар!
Демдек К. Теве.
Тоюн К. Оля биле эник. Бригадавыс уруглары.
К. Ушинский Хайгыылчы арылар. Шагар чыланнар. Эзир биле диис.
К. Чуковский. Айболит эмчи.
Л. Толстой. Кырган-ача болгаш уйнук. Ийи эжишки. Кым угааныгыл, ол күштүг.
Чадамба Л. Б. Койгун оглу. Бичии Лена. Мазай ирей биле койгуннар.
Эргеп М. С. Ойнап тур бис. Саанчылар. Бөмбүк.
Өлчей-оол М. К. Дедир барган. Анайларым. Чөрүү.
Кенин-Лопсан М. Б. Ырлажыылам!
Эргеп М. С. Өдүгенде чайлаг(тоожудан эгелер). Чараш мал. Шулун. Ойнап тур бис.
Сладков Н. Күс келди.
Дарыма О. Дүрген чугаалар. Шүлүктээн тывызыклар.
Каң-оол О. Хөглүг куштар. Күскелер.

Очулгалар

С. Сарыг-оол. Төрээн Тывам. Ойнаар суум.
С. Баруздин. Авазының ажылы.
С. Михалков. Степа акый-шагдаа.
Ч. Кара-Күске. Мыйыт биле мый-ыт. Чаптанчыын аа! Эстедип-ле олур мен. Чалымда пөш. Хүннээрэк. Хөйлеңим. Садикке. Шуптузу-ла чараш болзун! Чылгылаар мен. Дамды. Ол оол ышкаш ыглавас мен. Амдызында кижиге мунуп. Элезинге ойнаалам! Мээн авам эртежи. Чараш чору! Чус-даа катап

айтырынар! Үннеш үннер. Хар. Даамайлава. Кызар-ла! Алдынайжык. «Ава» деп сөс. «Ача» деп сөс. Кыргызан-ава, кырган-ача. Даай, даай-даай-ава, чээн. Кууй. Ченге. Дунма. Дунмам, акым, угбам. Ире, ирей. Честе. Эш. Хуулгаазын. Хөөрем-оол биле Көргөн-оол. Карманымда чүү бар деп? Хөйлөним. Ийистерни көрүнерем. Хүннээрэк. Дүштү садар турган болза! Өөренип кирдим. Ынча дыка кортпас-даа мен. Чаа чылды манап тур бис. Шагаа хүнү. Манчы тудуп чиилем, авай! Харам оол. Кыргызан-даа бол. Күскелер. Үннер. Хүнүвүс. Пөштеривис. Адыш тараа. Аткалашпайн чүнү ойнаар? Чашкын херек. Кээргенчиг койгунчугаш. Төтчеглекчи болба! Үүргене. Кыжын безин онмас болзун! Болганчок-ла каас болур. Шайывыс. Эниим. Самоледем. Анай-хаактар. Чочагайжык-чочагай. Үе-шагнын эргилдези: Күске чыл Инек чыл. Пар чыл. Тоолай чыл. Улу чыл. Чылан чыл. Аът чыл. Хой чыл. Мечи чыл. Дагаа чыл Ыт чыл. Хаван чыл.

Кечил-оол Э. Т. Баштайгы хар. Чемней бээрге. Самнап ойнай берген дег-дир. Хөглүг чаштар. Баар мен. Ийи өннүк. Мезил. Кулунчугаш. Сылдыстарже орук. Чечектерим. Тывызык. Буянныглар. Чодураалар. Байырлыг садик!

Ю.Тувим. Ногаалар.

Я.Аким. Баштайгы хар.

Ажыглаан литература

1. *Алексеева М.М., Яшина В.И.* Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. М.: Academia, 2000

2. *Афонькина Ю.А.* Психологическая диагностика к обучению детей 5-7 лет. Электронный ресурс: m.vk.com/topis-940694_30504905

3. *Аверина И.Е.* Физкультурные минутки и динамические паузы в ДОУ: прак.пособие. – М., 2006.

4. *Бартан Ф.М.* Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений. – Изд.-полиграфического отдел «Билиг», 2010. – 120 с.

5. *Бодрова Е.В., Давыдов В.В. и др.* Опыт построения психолого-педагогической концепции дошкольного воспитания // Вопросы психологии. – 1989. – № 3.

6. *Божович Л.И.* Личность и её формирование в детском возрасте. – М., 1968.

7. *Болотина Л.Р., Микляева Н.В.* Обеспечение преемственности в работе ДОУ и школы: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 144 с. – (Дошкольное воспитание и развитие).

8. *Белобрыкина О.А.* Речь и общение: популярное пособие для родителей и педагогов. — Ярославль, 1998.

9. *Выготский Л.С.* Игра и её роль в психологическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. – 1966. – № 2.

10. *Выготский Л.С.* Проблема возраста // Собр.соч.: в 6 т. Т.4. – М., 1984.

11. *Кечил-оол Э.Д.* Летающая загадка. Стихи. – Кызыл, Тувкнигоиздат, 1977. – 36с.

12. От рождения до школы. Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) / под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 352 с.

13. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» / под ред. Л.А. Парамоновой. – М.: ТЦ Сфера, 2013г.

14. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мозаика» / авт.сост. В.Ю. Белькович, Н.В. Гребенкина, И.А.Кильдышева. – МС.: ООО «Русское слово – учебник», 2014. – 464.

15. Радужная моя Тува. Антология тувинской детской поэзии, т.1. – Кызыл: Некоммерческое партнерство «Правник+», 2014. – 136с.

16. *Салчак К.Б., Салчак Л.П.* Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 224 с.

17. *Тэвек А.К.* Чеди назын. – Кызыл: Республика типографиязы, 2003. - 60 а.

18. Уруглар садтарынга өөредилге болгаш кижизидилге программы. – Кызыл, 1986.

19. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (от 29 декабря 2012 года №273-ФЗ, п.1.9.). ФГОС ДОУ.

20. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартын бадылаарының дугайында (17.10.2013 ч., п. 1155).

Электронные ресурсы:

1. m.vk.com/topis-940694_30504905 Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика готовности к обучению детей 5-7 лет.

2. ds_borz_2.borz.zabedu.ru/ Основы

3. nsportal.ru/...2014/11/0

4. maam.ru/v_detskom_sa

5. fillinq_formru/other/94024/

6. http://nsportal.ru/sites/default/files/2016/06/30/sozdanie_diagnosticheskoy_karty_po_otsenke_uud_1-4_klassy.docx.